

41996

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

SULTAN MUHAMMED
SULTAN SÜLEYMANŞAH
SULTAN ARSLANŞAH
DEVRİNDE
IRAK SELÇUKLULARI TARİHİ
(548-572 / 1153-1176)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Adnan ÇEVİK
(9205003)

DANIŞMAN
Doç. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER

İstanbul - 1995

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VI
KAYNAKLAR	VIII
A. İslami Kaynaklar.....	VIII
1. Hususi Tarihler (Selçuklu Vekayinameleri).....	VIII
2. Umumi Tarihler.....	XIII
3. Şehir ve Bölge Tarihleri.....	XVI
4. Biyografilere Dair Kaynaklar.....	XIX
B. Ermeni Kaynakları.....	XX
C. Süryani Kaynakları.....	XXI
D. İncelemeler.....	XXII

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED BİN MAHMUD BİN MUHAMMED TAPAR DEVİRİ

A - MUHAMMED'İN MELİKLİK DEVİRİ.....	2
1. Muhammed'in Çocukluk Yılları.....	2
2. Emir Bozaba'nın Sultan Mesud İle Mücadelesi.....	3
3. Emir Bozaba'nın Melik Muhammed'i Tahta Çıkarma çabaları.....	4
4. Melik Muhammed'in Veliht İlan Edilmesi.....	7
5. Emir Bozaba'nın Öldürülmesi.....	8
6. Melik Muhammed'in Sultan Mesud'a İsyanı.....	10
7. Melik Muhammed'in Sultan Mesud'un Yanına Gelmesi.....	12
8. Sultan Mesud'un Ölümü.....	13
9. Melikşah'ın Kısa Saltanatı ve Hapsedilmesi.....	14
B - MUHAMMED'İN SULTANLIK DEVİRİ.....	16
1. Muhammed'in Sultan Olması.....	16
2. Emir Hasbeg'in Öldürülmesi.....	17
3. Sultan Muhammed İle Melik Süleymanşah Arasındaki Taht mücadelesi.....	19

4. Halife-Sultan Münasebetleri.....	22
5. Sultan Muhammed'in Hemedan'a Dönüşü.....	22
6. Halife-Sultan Münasebetleri.....	24
a. Halife Muktefi'nin Sultan Mesud'un Ölümünden Sonraki Faaliyetleri.....	26
b. Halifenin Muhammed'in Sultanlığını Onaylaması.....	28
c. Bikemza (Becimza) Muharebesi.....	29
d. Halifenin Sultan Muhammed'e karşı Süleymanşah ve Melikşah'ı Kullanması.....	33
e. Sultan Muhammed'in Bağdat Muhasarası.....	35
7. Bağdat Muhasarası Sonrasındaki Gelişmeler.....	41
C - MUHAMMED'İN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ.....	43
1. Sultan Muhammed'in Ölümü.....	43
2. Sultan Muhammed'in Şahsiyeti.....	45

İKİNCİ BÖLÜM SÜLEYMANŞAH BİN MUHAMMED TAPAR DEVİRİ

A - SÜLEYMANŞAH'IN MELİKLİK DEVİRİ.....	47
1. Süleymanşah'ın Çocukluğu.....	47
2. Süleymanşah'ın Harezm Melikliği.....	48
3. Melik Süleymanşah'ın Katavan Savaşına Katılması.....	50
4. Melik Süleymanşah'ın Hapsedilmesi.....	53
5. Melik Süleymanşah'ın Azerbaycan'a Gitmesi.....	55
6. Melik Süleymanşah'ın Irak Selçuklu Tahtına Çıkması.....	56
7. Oğuz İsyanı.....	59
8. Melik Süleymanşah'ın Horasan'da Sultan İlan Edilmesi.....	62
9. Melik Süleymanşah'ın Bağdat'a Gelmesi.....	65
10. Melik Süleymanşah'ın Sultan Muhammed İle Saltanat Mücadelesi.....	67
B - SÜLEYMANŞAH'IN SULTANLIK DEVİRİ.....	69
1. Süleymanşah'ın Sultan Olması.....	69
2. Melikşah'ın Ölümü.....	72
3. Süleymanşah'ın Tahttan İndirilmesi.....	72

C - SÜLEYMANŞAH'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ.....	76
1. Süleymanşah'ın Ölümü.....	76
2. Süleymanşah'ın Şahsiyeti.....	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARSLANŞAH BİN TUĞRUL BİN MUHAMMED TAPAR DEVİRİ

A - ARSLANŞAH'IN MELİKLİK DEVİRİ.....	80
1. Arslanşah'ın Çocukluk Yılları.....	80
2. Arslanşah'ın Tekrit'ten Çıkarılarak Halifeye Karşı Kullanılması.....	81
3. Melik Arslanşah'ın Azerbaycan'a Götürülmesi.....	82
4. Melik Arslanşah'ın Veliht İlan Edilmesi.....	83
B - ARSLANŞAH'IN SULTANLIK DEVİRİ.....	85
1. Arslanşah'ın Sultan Olması.....	85
2. Bazı Emrilerin Muhammed Bin Tuğrul'u Sultan İlan Etmesi.	87
3. Meraga Hakimi Arslanapa'nın İsyanı.....	88
4. Salgurlu Atabeg'i Zengi'nin İtaat Altına Alınması.....	89
5. Sultan Arslanşah'ın Gürcistan Seferi.....	92
6. Emir İnanç'ın İsyanı ve Öldürülmesi.....	93
7. Kirman Selçukluları İle Münasebetler.....	95
C - ARSLANŞAH'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ.....	97
1. Sultan Arslanşah'ın Ölümü.....	97
2. Sultan Arslanşah'ın Şahsiyeti.....	98

SOYKÜTÜĞÜ.....	99
BİBLİYOGRAFYA.....	100
HARİTALAR.....	105
1. Bağdat Krokisi (Selçuklular Devri)	
2. Irak Selçuklu Devleti'ni Gösteren Harita	

ÖNSÖZ

Türk ve İslam tarihi açısından oldukça önemli gelişmeleri içerisinde barındıran Selçuklu Tarihi, günümüze kadar pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmaların ülkemizdeki geçmişi yarım yüzyıllık bir tarihe dayanmasına rağmen bu kısa zaman zarfında milli tarihimizin üç asırlık bu önemli bölümünün ortaya çıkarılması için pek çok değerli eser meydana getirilmiştir.

Ben de bu çalışmamla şimdiye kadar her hangi bir hususi araştırmaya konu edilmemiş olan Irak Selçuklu devletinin en buhranlı döneminde tahta çıkan; Muhammed b. Mahmud, Süleymanşah b. Muhammed Tapar ve Arslanşah b. Tuğrul devirlerini hazırlayarak, bu devletin tarihinin aydınlatılması için ufak da olsa bir katkıda bulunmak istedim. Zira şimdiye kadar Irak Selçuklu sultanlarından ilk üçü çeşitli araştırmalara konu edilmişti. Böylelikle benim çalışmamla da Irak Selçuklu tarihi ile ilgili araştırmalar bir bütünlüğe kavuşmuş olacaktır.

Dönemlerini hazırladığımız Irak Selçuklu sultanlarıyla ilgili müstakil bir kaynak olmadığından, genellikle Umumi İslam tarihleri, bölge tarihleri ve bibliyografya türü kaynaklardan faydalandım. Dil problemi sebebiyle de bu kaynakların Türkçe tercümelerini kullandım. Tezim her Sultana ayrı bir bölüm olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmektedir. Her bölümde kendi içerisinde meliklik, sultanlık, ölüm ve şahsiyet gibi alt kısımlara ayrılarak incelenmiştir.

Bu çalışmam sırasında büyük yardımlarını gördüğüm başta tezimi devamlı kontrol ederek, değerli önerileriyle beni yönlendiren hocam Doc.Dr. Gülay Öğün'e teşekkürü bir borç bilirim.

Adnan ÇEVİK

İstanbul 1995

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser.
agm.	: Adı geçen makale.
At. ÜFEFA Der.	: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi
ayn. esr.	: Aynı eser.
ayn. mlf.	: Aynı müellif.
ayn. yer.	: Aynı yer.
ayr.	: Ayrıca.
b.	: İbn.
bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
çev.	: Çeviren, tercüme eden.
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA.	: Diyanet İşleri Vakfı İslam Ansiklopedisi
El ².	: Encyclopedia of İslam, Second Edition
hk.	: Hakkında.
HME	: Historiens Middle-East
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İÜEFTSD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi.

krş.	: Karşılaştır.
Le Strange.	: <i>The Land of the Eastern Caliphate</i>
mad.	: Maddesi.
nşr.	: Neşir, neşreden.
öl.	: Ölümü.
s.	: Sahife.
sa.	: Sayı.
SAD.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
TAD.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TED.	: Tarih Enstitüsü Dergisi (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi).
trc.	: Tercüme, tercüme eden.
TTK.	: Türk Tarih Kurumu.
vb.	: Ve benzeri.
vd.	: Ve devamı.
yay.	: Yayınlayan.

KAYNAKLAR

Irak Selçuklu Devletinin 548-572/1153-1176 yılları arasında hüküm sürmüş Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah ve Sultan Arslanşah ile alakalı, münhasıran onların dönemlerini konu edinen günümüze kadar ulaşmış müstakil bir kaynak mevcut değildir. Ancak bu dönemlerle ilgili Selçuklu Vekayinamelerinde, Umumi İslam tarihlerinde bölge ve şehir tarihlerinde, ayrıca da Ermeni ve Süryani kaynaklarında az da olsa bilgiler mevcuttur. Dil problemi sebebiyle orjinallerini inceleyemediğimiz bu kaynakların daha ziyade tercümelerinden faydalandık. Kaynakları şu sıraya göre inceledik;

- A- İslami Kaynaklar
- B- Ermeni Kaynakları
- C- Süryani Kaynakları
- D- Araştırmalar

A - İslâmi Kaynaklar

1-Husûsî Tarihler (Selçuklu vekayinâmeleri)

Selçuklu vekayinamelerinin en önemlilerinden biri konumuz açısından da önemli bir yere sahip olan İmade'd-din el-Katib el-İsfahanî (öl 497/1200-1201)¹ nin Nusret el-Fetre ve Usret el Katre adlı Arapça eseridir. Bu kitap Büyük Selçuklu devletinin idari teşkilatında ve Irak Selçuklu devletinde de vezirlik yapmış olan Şerefed-Din Ebu Nasr Enûşirvan b. Halid (532/1138)² in Farsca olarak yazdığı Füturu Zamanî's - Sudûr ve Suduru Zamani'l-Fütur (Vezirler Zamanın Fetreti Ve Fetret Devri Vezirleri) adlı tarihini esas kabul ederek yazmıştır. Enusîrvan'ın kitabı, Irak ve Horasan Selçuklularına dairdir. 465/1072 den yani Sultan Melikşah'ın saltanatının başlangıcından, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed (1132-1134)'in ölüm tarihi olan (529/1134) yılına kadarki devreyi içine almaktadır.

1. İmade'd-Dîn'in hayatı ve eserleri için bkz. R. Şeşen, "İmad al-Din al Katib al-İsfahanî", *TED*, II, s.75-98, III, s.273-300; "İmadü'd-Din", *mad.İA*, VII, s.978-979.

2. Geniş bilgi için bkz. "Enuşirvan", *mad.İA* .II.s.277.

İmade'd-Dîn eseri Arapçaya tercüme ederken Melikşah'dan önceki Selçuklu tarihini ve 529/1134'den 579/1183 yılına kadar olan tarihleri de ilave etmiştir. Enuşirvan'ın eseri kaybolmasına karşın İmaded'din'in eseri dört cilt olarak günümüze kadar gelmiş, fakat neşredilmemiştir.

Irak ve Horasan Selçukluları tarihi bakımından çok önemli bir yere sahip olan esere nihai şeklini veren müellif, Eyyübiler zamanında divan katipliği de yapmış olan Isfahanlı tarihçi Feth b.Ali b.Muhammed el-Bundârî (öl-643/1245)dir¹. Bundârî bu eseri, Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra adıyla ihtisar etmiştir. O eserini 623/1226 yılında bitirmiş ve asıl metnin ifadelerini kendi ifadeleri ile değiştirmeden sadece lüzumsuz lafızları ve abartılı anlatımları eserden çıkartarak daha sade bir tarihi eser ortaya koymuştur.

Bundârî'nin eseri konumuz açısından önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Özellikle Sultan Muhammed'in Bağdat Muhasarasında (551/1157) müellifin bizzat şehirde bulunması ve tüm hadiselerle şahitlik etmesi - her ne kadar olayları Selçuklu karşıtı bir üslup içersinde anlatsa da- eseri bizim için birinci derecede önemli bir kaynak hususiyetindedir.

Bundârî'nin üç müellifin ortak çalışma ürünü olan Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra adlı eserinin neşri² ve tercümesi³ yapılmıştır. Metin ve dipnotlarda "Bundârî" şeklinde kısaltılmıştır.

Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye (Zübdetü't-Tevârih)

Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır el-Hüseynî (öl-590/1194)'ye isnat olunan bu Arapça eserin müellifi henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Bu eserin iki yerinde müellif olarak Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan'ın isminin gösterilmesi eseri onun yazdığı zannını uyandırmıştır.

1. Hayatı için bkz. "Bundârî", mad.İA..IV.s.

2. el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü'n -Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* (nşr. M. Th. Houtsma, Recueil de Textes Relatifs al Histoire des Seljocides serisi: Histoire des Seljocides de l'Irak,II), Leiden 1889.

3. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK. yayınları II seri No.4, İstanbul 1943

Fakat yapılan tetkiklerden anlaşıldığına göre müellif muhtemelen VI. asrın sonunda VII. asrın ilk çeyreğinde yaşamış ve eserini 622/1225 yılından sonra yazmıştır. Nitekim kitapta görülen en son tarihte budur¹.

Eser VII/XIII yüzyılda yazılmış olup bize kadar gelmeyen Zübdetü't-Tevarih ile Katib el-İsfahanî'nin Nusretü'l-Fetre'sinden faydalanılarak yazıldığı için oldukça önemli bir kaynaktır². Çalıştığımız dönemle ilgili çeşitli bilgiler de ihtiva eden esere, Bundârî'nin verdiği bilgiler ile paralelik arz etmesi sebebiyle Zübde nin bir özeti şeklinde bakabiliriz.

Ahbar'ın neşri ve tercümesi yapılmıştır³. Metin vedipnotlarda "Hüseyni" şeklinde kısaltılarak kullandık.

Râhatu's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr

Müellifi Ebu Bekir Necme'd-Din Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (öl-603/1206-1207 den sonra). Kaşân civarında küçük bir kasaba olan Râvend'in münevver bir ailesine mensubtur. Büyük bir alim olan dayısı Taceddin Ahmed onu himayesine alarak yetiştirmiştir. Bu arada bütün Irak'ı gezmiş ve yine o dönem meşhur alimlerinden olan Safiyeddin İsfahanîden fıkıh ve kelim ilimlerini öğrenmiştir. Râvendî 577/1181 yılında Irak Selçuklularının son hükümdarı Sultan Tuğrul'un himayesine girmiş eseri Râhatu's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahat ve Sevinç Alameti)u 599/1202-1203 de yazmaya başlamış ve iki üç yıl içersinde bitirmiştir. Eserini tamamladıktan sonra hem bahşış almak hem de Selçukluların 595/1194 yıllarında iktidarı kaybetmeleri sebebiyle, bu eserini Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev (1192 - 1196, 1205 - 1211)'e ithaf ederek bizzat Konya'ya gitmiş ve sultana eseri taktim etmiştir.

-
1. Geniş bilgi için bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Necati Lugal, trc, Neşir M. İkbâl'in Mukaddeme Bölümü, s. VI-XIII.
  2. Bkz. C. Chen "The historiography of the Seljuqid period", *HME*, London 1962; Trk. trc. N. Kaymaz "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", *TAD*. VII/12-13, s.212
  3. Sadre'd-Din Ebu'l Hasan Ali b. Nasr el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devlet's-Selçûkiyye*, (nsr. M. İkbâl), Lahor 1933, Trk. trc. Necati Lugal, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, Ankara 1943, TTK Yayınları

Rahatu's-Sudur, Selçukluların başlangıçtan 590/1194 yılına kadar ki tarihini anlatan önemli bir monografidir. Özellikle çalıştığımız dönem için 1153/1176 birinci elden ve ayrıntılı bilgileriyle sık sık başvurduğumuz bir kaynak durumundadır. Bu eseri önemli kılan diğer bir unsur ise Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un adına kaleme alınan Zahîru'd-Din Nisaburi'nin Selçukname'sinde ve yine Ebu Tahir-i Hatuni'nin bize kadar intikal etmeyen Tarih-i Ali-i Selçuk'undan istifade etmesidir. Eserin tek olumsuz tarafı sade bir farsçayla yazılmasına rağmen gerekli gereksiz darb-ı mesel ve şiirlerle doldurarak sadeliğin bozulmasıdır. Eser neşr ve tercüme edilmiştir¹. Çalışmamızda Türkçe çevirisinden faydalanarak metin ve dipnotlarda "Ravendi" şeklinde gösterdik.

Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr

Müellifi Kerîmü'd-Din Aksarâyî'dir. Hayatıyla ilgili bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. kendisinin Emir Mücireddin Emirşah'ın adamlarından olduğunu ve divan'da çalıştığını biliyoruz² Eserini 723/1323 de yazmıştır. Bu eserde Hazreti Muhammed'in hayatı, Hulafayı Raşîdîn, Emevi Abbasî halifeleri (el Mustasım'a kadar), Büyük Selçuklu, Kîrman, Irak, Suriye ve bilhassa Anadolu Selçukluları, İlhanlılar Hülagu'dan başlayarak 723 yılına kadar Anadolu'da olup biten tarihi olaylar yer almaktadır. Hazırladığımız dönem ile ilgili olarak çok az malumat vermektedir. Eserin nesri ve tercümesi yapılmıştır³. Metin ve dipnotlarda, "Aksarâyî" şeklinde kısaltılmıştır.

1. Muhammed b. Ali b. Süleyman er Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Ayetu's-Sûrur* (nsr.M. İkbâl). London 1921, Trk. trc. Ahmed Ateş, *Râhatu's-Sudur ve Ayetü's-Sûrur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, c.I-II, Ankara 1960.

2. Geniş bilgi için bkz. Aksarâyî, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, F. N. Uzluç, Önsöz.s.8,9, Ankara 1944.

3. Kerîmü'd-Din Mahmud Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr* (nsr. Osman Turan), Ankara 1944, Trk. trc. M. N. Gençosman, Önsöz ve notlar, F. N. Uzluç

2 - Umûmî Tarihler

el-Kâmil fi't-Târih

Umûmî İslam tarihi tarzında yazılmış olan eserlerin en önemlilerinden birisi olan el-Kâmil'in müellifi ortaçağın en büyük tarihçisi İbnü'l-Esîr'dir. Babası, Musul Atabegi İmaded-Din Zengî'nin hizmetinde Divan ve hazine dairesinde görev yapan İbnü'l-Esîr 555/1160 yılında Ceziret İbn Ömer adıyla bilinen bu günkü Cizre ilçesinde doğmuştur¹. Babası Ebu'l Kenan, onun ve kardeşlerinin iyi birer eğitim görebilmeleri için Musul'a yerleşmişti. İbnü'l-Esîr burada devrin en meşhur alimlerinden değişik ilim dallarında dersler okumuştur. Nitekim İbnü'l-Esîr ile çağdaş olan ve kendisiyle görüşen İbn Halikan, onun aynı zamanda hadis usulu ve hıfzında da imam olarak tasvir etmektedir². Çok geçmeden Musul Atabeginin dikkatini çeken İbnü'l-Esîr, Atabegin hizmetine girerek Bağdat, Şam ve Kudüs gibi yerlere giderek elçilik görevini ifa etmiş aynı zamanda da gittiği bu yerlerde kıymetli eserleri incelemiş ve devrin meşhur alimlerin görüşlerini almıştır. Eserini Musul'da kaleme alan müellif 630/1232'de yine Musul'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.

el-Kâmil fi't-Târih, İbnü'l-Esîr adını Doğu ve Batı dünyasında saygı ve takdirle yaşatan bu eser, İnsanlığın yaratılışından hicri 628/1230 yılı sonuna kadar geçen dünya olaylarını içeren genel bir tarihtir.

İbnü'l-Esîr el-Kamil'i yazmak için en güvenilir kaynakları inceleyerek İslam dünyasında seyahat eden tüccar ve bilginlerin ağzından anlattıkları ve yazdıkları bilgileri ve kendi gezilerinden edindiği izlenimleri toplamış bunları birbiriyle karşılaştırmış ve olayları kronolojik olarak eksiksiz ve mübalağasız bir şekilde objektif bir gözle yazmıştır. Nitekim eserindeki bilgilerin doğruluğu ve isabeti yerli ve yabancı otoriteler tadafından ittifakla kabul edilmektedir.

1. Hayatı ve eserleri için bkz. Z. V. Togan, "İbnü'l-Esîr", mad.İA.V/II,s.851-852

2. bkz. M. Ş. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*, Endülüs yay. İstanbul 1991, s.151

el-Kâmil, biri İslam öncesi ve diğeri İslam sonrası olmak üzere iki bölümden eydana gelip, oniki cilt halinde düzenlenmiştir. Eserin İslam dönemine ait Türk Tarihi açısından en önemli kısımları 10-11 ve 12 ciltleridir.

Bizim de çalışmamızda en önemli başvuru kaynağımızı oluşturan eserin, konumuz'la ilgili malumatın daha çok olduğu 11.cildini kullandık. Özellikle Muhammed dönemi ve Süleymanşah'ın Horasan'daki faaliyetleri ile ilgili verilen malumat kronolojik açıdan önemlidir.

Eser, 1851-1876 yılları arasında meşhur müsteşriklerden Tornberg tarafından 14 cilt olarak Leiden'de basılarak yayınlanmıştır. Bu nesre bazı küçük ilaveler yapılarak 1966 yılında Beyrut'ta yeniden basılmıştır¹. Eser Türkçeye de çevrilmiştir². Metin içersinde ve dipnotlarda "İbnü'l-Esîr" şeklinde kısaltılarak verilmiştir.

Câmiu't-Tevârîh

Eserin müellifi Yahudi bir aileye mensup olan Fadlullâh Reşîde'd-Din b. Ebu'l-Hay İmâde'd-Din el-Hemedânî³ dir. Miladî 1240 yılında Hemedan'da doğmuştur. Aynı zamanda tıp doktoru olan Reşîde'd-Din, İlhanlı sarayında Gazan han ve Olcaytu zamanında vezirlik yapmış ve bu hizmeti esnasında da Olcaytu tarafından 1318 yılında öldürtülmüştür.

Reşîde'd-Din adının en büyük tarihçiler arasında sayılmasını sağlayan Câmiü't-Tevârîh, isimli farsça eseri, islam dünyasında Türk tarihine ilişkin yazılmış eserlerin en önemlilerindendir. Yaklaşık 710/1310-1311'de telif edilen eserin Selçuklularla ilgili kısmı sanki ayrı bir esermiş

-
1. İbnü'l-Esîr, (İzze'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvâhid eş- Şeybânî), *el-Kâmil fi't-Târih*, nşr. J. C. Tornberg, c.I-XI. Beyrut 1966.
  2. A. Özeydin, *İslam Tarihi İbnül-Esir. El-Kâmil fi't Târih*, c.I-XII, Bahar yayınları, İstanbul 1989.
  3. Hayatı ve eserleri için bkz. Z. V. Togan, "Reşîdü'd-Din Tabib", *mad'A.IX*,s. 705-712.

gibi yazılmıştır. Müellif burada Selçuklu devletinin kurulmasıyla sonuçlanan mücadeleden başlayarak ilk Selçuklu Sultanından, son Irak Selçuklu Sultanı II.Tuğrul (1175/1194)'a kadar her sultana ayrı ayrı bölümler açarak bunlarla ilgili bilgiler verir.

Camiu't-Tevarih bir çok yönüyle Ravedi'nin Rahatu's-Sudur'u ile aynıdır. Ayrıca A.Ateş bu eserin kaynağının Zahire'd-Din'in Selçuknamesi olduğunu belirtmektedir¹. Biz çalışmamızda A.Ateşin² nesri kullandık. Metin ve dipnotlarda "Reside'd-Din" şeklinde kısalttık.

Azimî Tarihi

Müellifi XII. yüzyılın Suriyeli tarihçilerinden olan Ebu Abdullah Muhammed el-Azimî'dir. Azimî'nin dünyada tek nüshası ülkemizde bulunan Tarihinin, Selçuklularla ilgili kayıtları, 430/1038 ile eserin bitim tarihi olan 538/1143 yılları arasındaki olayları kapsar. Eserin başlangıç bölümlerinin Arapça metinleri Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır³. Genel vekayiname türünde muhtasar olarak telif edilen eser, Hz. Adem'den başlayıp Abbasî halifesi el-Muktefi li-Emrillah devrinin sonuna(H 555/1160)kadar cereyan eden çeşitli olayları içermektedir Çalışmamızda konumuzla alakalı çok az bilginin bulunduğu Türkçe çevirisini kullandık. Metin ve dipnotlarda "Azimî" olarak kısaltılmıştır.

Târîh-i Cihân-güşâ

Bu farsça eserin müellifi İran'ın en büyük tarihçilerinden sayılan Ata Meik Cüveynî⁴ dir. 1623/1126 yılında doğan Cüveynî, daha gençliğinin ilk yılından itibaren divanda görev aldı.

1. Reside'd-Din, *Câmiu't-Tevarîh Selçuklularla ilgili Kısımları*, nşr. Ahmed Ateş, c.II,cüz V, TTK yayınları. Ankara 1960

2. Geniş bilgi için bkz. *Câmiü't-Tevarîh*, nşr. A. Ateş. "Giriş bölümü".

3. el-Azimî, *Azimî Tarihi (Selçuklular'la ilgili Bölümler H.430-538)*, Trk. çev. A. Sevim, TTK yayınları, XIX Dizi, s.8, Ankara 1988

4. Hayatı ve eserleri için bkz. M. Fuat Köprülü, "Cüveynî",mad.İA,V,s. ; Orhan Bilgin, "Cüveynî",mad.DİA.VIII,s.140-141.

Târîh-i Cihângüşâ adlı Farsça eseri, XII ve XIII.yüzyıl Türk Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Yazarın uzun yıllar Moğol devletinde önemli görevler almış, anlattıklarının çoğunu ya gözleriyle görmüş yada güvenilir kaynaklara dayandırmış olması yüzünden büyük şöhreti olan bu eser, Harzemşahlar, Moğollar ve İsmailiye tarihlerini konu alan kitaplara kaynaklık etmiştir. Bizim konumuzla alakalı sadece Süleymanşah ile ilgili bilgiler mevcuttur. O da sadece bir kısımdır. Neşri ve Türkçeye tercümesi yapılmıştır¹. Metin ve dipnotlarda "Cüveynî" şeklinde kısaltılmıştır.

3 - Şehir ve Bölge Tarihleri

Târihu Meyyâfârikîn

Bu eserin müellifi 510/1116-1117 yılında Meyyâfârikîn (Silvan)'da doğmuş olan Ahmed b.Yusuf b. Ali b. el-Azrak² dır. Devrin idareci sınıfı bir aileye mensup olan İbnü'l-Azrak, Artukoğulları'nın hizmetinde vakıf idareciliği yapmış, seyahatleri sırasında Irak ve Suriye'de bir çok yeri görme imkanına sahip olmuştu.

Mardin Artuklu kolunun kurucusu Necmeddin İlgazi döneminde doğan onun oğlu Temürtaş ve torunu es-Sahib Necmeddin Alpi yönetimlerinde yaşayan İbnü'l-Azrak, tarihi bir düzen içinde tertiplelediği eserinde, Tarihu Meyyafarikin ve Amid'de Irak, Suriye ve Doğu Anadolunun çeşitli şehirlerinde yaptığı gezileri, görevlerini, tanıştığı önemli kişileri ve tanık olduğu olayları oldukça ayrıntılı olarak anlatmıştır. Gezileri esnasında halifeler sultanlar, emirler, vezirler, kadılar, çeşitli şahıs ve yöneticilerle görüşmüş ayrıca çeşitli yerlerdeki cami ve türbeleri de ziyaret etmiştir.

1. Alae'd-Din Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, nşr. M. Muhammed Kazvini, *G.M.S* (old series XVII,3) London 1937, Trk, trc. M. Öztürk, *Tarih-i Cihangüşâ*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988

2. Hayatı ve eserleri için bkz. A.Sarvan, *İbnü'l-Azrak Ata. Ünv.Ed.Fak,Araş.Der.* VIII Ankara 1980

Bizim çalıştığımız dönemle ilgili olarak fazla bilgi vermemesine ve tarihlerde bazı hatalar yapmasına rağmen yine de çalışmamız için birinci elden kaynak olması ve diğer kaynaklarla karşılaştırmalar yapabilme imkanı sağladığı için önemlidir. Çalışmamızda Ahmed Savran'ın *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*¹ ismiyle yaptığı tercümesinden faydalandık. Bu eserin neşri de yapılmıştır². Metin ve dipnotlarda "İbnü'l-Azrak" olarak kısaltılmıştır.

4 - Biyografilere Dair Kaynaklar

Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Halep

Bu eserin müellifi İbnü'l-Adîm lakaplı Kemaleddin Ebul-Kasım Ömer b. Ahmed, Arap Ukayli kabilesine mensup Caredeoğulları ailesinin bir çocuğu olarak 5 Aralık 1192 tarihinde Halep'de dünyaya gelmiş ve 1262'de Mısırda vefat etmiştir³.

İbnü'l-Adîm'in bu eseri Arap tarih yazıcılığının en güzel örneklerinden biridir. O eserinde, Halep ve çevresinde yetişen meşhur kimselerin hayatı ile Selçuklu-Fatimi, Selçuklu-Abbasi münasebetlerinden ve Selçuklu emirlerinden bahseder. İbnü'l-Adîm, eseri olan *Buğyetü'l-taleb fi tarih-i Haleb'i*, bu gün mevcut olmayan bir çok kaynakla birlikte, İbnül Kalanasi ve İbnü'l-Esîr gibi müelliflerin eserlerinden faydalanarak telif etmiştir. Çalışmamızda bilgisine çok az başvurduğumuz bu eserin Ali Sevim tarafından Selçuklulara ait kısımları seçilerek yapılan tercümesinden⁴ faydalandık. Metin ve dipnotlarda "İbnü'l-Adîm", şeklinde kısaltılmıştır.

-
1. A. Savran, *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Ata. Ünv.Fen.Edb.Fak. yayınları, Erzurum 1992
  2. İbnü'l-Azrak el-Fariki, *Tarihu Meyyâfârikîn*, (nşr. Dr. Bedevi Abdu'l-Latif Avad), Kahire 1959
  3. Hayatı ve eserleri için bkz, *Selçuklular Tarihi*, A. Sevim neşri; (*Buğyetü'l-taleb fi't-Tarih-i-Haleb Seçmeler*), Giriş Bölümü, Ankara 1982.
  4. A. Sevim, *Biyografiler'le Selçuklu Tarihi İbnül Adîm Buğyetü't-taleb fi Tarihi Halep (seçmeler)*. TTK yayınları, Ankara 1982.

B - Ermeni Kaynakları

Vardabet Vardan'ın Cihan Tarihi

Orta zaman kronogları arasında önemli bir yeri olan Müverrih Vardan, Doğu Ermenistan'ın Albanlar memleketinin sınırına yakın bir yerde doğmuş olduğu sanılmaktadır. Önemli alimlerin yanında tahsil gören Vardan'ın hayatındaki en önemli olay, İlhanlı hükümdarı Hulagu tarafından bir kurultaya davet edilmesi ve onunla yaptığı mühim mülakatıdır. Müverrih Vardan "Cihan Tarihi" isimli eserini bitirdikten sonra 670 /1271 de ölmüştür¹.

Vardan'ın Cihan Tarihini önemli kılan ise orta zamanlarda Arapların, sonra Türkler'in Anadolu'yu hakimiyetleri altına alma hareketleridir. Varda bu kısımları için Samuel, Mikhitar, Varakan, Varanbet gibi eserleri kaybolmuş yazarları kaynak olarak kullanılması eseri bir kat daha önemli kılmaktadır.

Vardan eserinin 1242 tarihine kadar olan kısımdaki olayları kendisinden önce yaşayan müverihlerden iktibasla yazmış. LXXXVIII Fasıldan sonraki kısımları da ise bizzat şahit olduğu ve ilgilendiği vakaları bildirmiştir. Vardan'ın eseri biri 1861 (Moskova) ikincisi ise 1862 (Venedik)'de olmak üzere iki defa neşredilmiştir. J. Muydermans 1927 de Vardan'ın tarihini, Araplar'ın Ermenistan fethi, kısmını tercüme ve neşretmiştir. Bu XXXIV.Fasıldan XLV. Fasılın yarısına kadar olan kısımdır. Buradan eserin sonuna kadar Türkçeye çevirip neşreden de H.D. Andreasyan'dır. Biz de çalışmamızda Arslanşah ile ilgili bölümlerde kullandığımız eserin Türkçe tercümesinden² faydalandık. Metin ve dipnotlarda "Vardan" olarak verdik.

1. Hayatı ve eserleri için bkz. H. D. Andresyan, *Türk Tarihi ile ilgili Ermeni Kaynakları*, Tarih Seminerleri Dergisi, I. İstanbul 1937

2. Vardabet Vardan, "*Türk Fütuhati Tarihi (889-1269)*", Trk. çev. H. D. Andresyan, *Tarih Semineri Dergisi*, I. İstanbul 1937.

C - Süryani Kaynakları

Ebu'l- Ferec Tarihi (Vekayinâmesi)

Tezimizde kullandığımız tek Süryani kaynak, Bar Habreus (1226-1286) olarak da tanınan Ebu'l-Ferec İbnü'l- İbri'nin Vekayinâmesidir.

Malatya'da doğmuş olan Bar Habreus'un babası dönemin ünlü bir doktoru olup sonradan hıristiyan olmuş bir Yahudidir. Ebu'l-Ferec, babasından bir çok ilim dalında bilgiler almış, Antakya'da bir rahip okulundan mezun olduktan sonrada Halep piskoposluğu yapmıştır¹.

Bize kadar intikal etmeyen birçok kaynaktan istifade ile yazdığı Vekayinamesi, umumi tarih niteliğinde olup, kendi devri için ana kaynaklardan biri olduğu kadar, Türk tarihi için de mühim eserlerden birini teşkil eder. Üç kısımdan oluşan eserin birinci kısmı, Umumi bir Türk tarihidir. İkinci ve üçüncü kısımları ise, din ve kilise hakkında malumat vermektedir. Ebu'l-Ferec eserini daha çok Süryani Mihael (öl 1200)'in vekâinamesinden² faydalanarak yazmıştır.

Tetkik ettiğimiz dönemlerle ilgili çok az bilgi bulabildiğimiz eserden daha ziyade Sultan Muhammed'in Halife ile münacadelesi ve Bağdat muhasarasının kaldırması ile alakalı malumatları, diğer kaynaklarla karşılaştırmak için kullandık. Eserin neşr ve Türkçe tercümesi yapılmıştır³. Metin ve dipnotlarda "Ebu'l-Ferec" şeklinde kullanılmıştır.

1. Hayatı ve eserleri hk.bkz. Ş. Günaltay, age.s.195

2. Eser, Süryanice aslından Fransızcaya da tercüme edilmiştir. Chabat J.B, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antivche (1166/1199)*, 4rd Paris 1889-1924. Vekayinamenin Türk Tarihini ilgilendiren kısımları Hrant D. Andreasyan tarafından TTK. için Türkçeye tercüme edilmişse de henüz neşredilmemiştir.

3. Nşr. Bedyan, P., *Chronican Syracum*, Paris 1890. Ing.trc, Budge, E.W, *The chronography of Gregory Abu'l-Faraj*, c.I-II, London 1932, Trk. trc. Ö. Rıza Doğrul, *Abu'l-Farac Tarihi*, c.I-II, Ankara 1987 (TTK yayınları II. Dizi- s.11)

D - Araştırmalar

Irak Selçuklu Devletinin tetkik ettiğimiz dönemiyle ilgili bu güne kadar yapılmış müstakil herhangi bir araştırma eserine rastlayamadık. Ancak Selçuklu Tarihini konu alan çalışmalarda az da olsa konumuzu ilgilendiren bahisler yer almaktadır.

İslam Ansiklopedisi, çalışmamızda başvurduğumuz en mühim araştırma eserlerinden birisidir. Özellikle, Selçuklular, Muhammed, Mesud, Boz-aba, İldeniz, Harezmsahlar, Atsız, el-Muktefi, Sencer gibi maddeleri başlıca kullandığımız makalelerdir. Diğer yandan E.Merçil'in Fars Atabeyleri (Salgurlular)¹ ile ilgili araştırması Muhammed'in amcası Mesud'la olan mücadelesi, Muhammed'in meliklik dönemi ve Arslanşah'ın saltanatıyla alakalı konular da sık kullandığımız başka bir eserdir.

Sultan Sencer zamanı, Oğuz İstilasını, Halife Sultan mücadelesi açısından Köymen'in², Atsız-Sencer mücadelesi ve Süleymanşah ile ilgili bilgi açısından I.Kafesoğlunun³ eserleri de faydalandığımız çalışmalardandır. Ayrıca Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti⁴ de Irak Selçuklu Devleti ve Oğuz istilasını açısından öneme haizdir. C.Alptekin'in⁵ Irak Selçuklu Devleti çalışması da bize ışık tutan bir başka araştırmadır. Öte yandan konumuza yakın olan yüksek lisans ve doktora tezleri de kullandığımız diğer araştırma türleridir⁶. Çalışmamızda coğrafi yerlerle ilgili faydalandığımız eserler ise daha ziyade G.Le.Strange⁷ ve İslam Ansiklopedisindeki makalelerdir.

-
1. E. Merçil, *Fars Atabeyleri (Salgurlular)*, TTK yayınları. Ankara 1991.
  2. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. İkinci İmparatorluk Devri*, c.V TTK Yayınları Ankara. 1991; Ayn. müellif. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK yayınları Ankara 1993; "Son Irak Selçuklu Hükümdarı II.Tuğrul ve zamanı", Fen.Edb.Fak. Arş. Dergisi.13, Erzurum 1985.
  3. İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları Ankara 1992.
  4. O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Bogaziçi yayınları, İstanbul 1993
  5. C. Alptekin, *Irak Selçuklu Devleti, Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*,VII. Çağ yayınları, İstanbul 1989.
  6. H. Alyarı, *Azerbaycan Atabeyleri, İldeniz Oğulları(1146-1225)*, İ.Ü.Ed.Fak. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966; G. Öğün Bezer, *Beğteginliler Erbilde bir Türk Beyliği*. (A.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1988; H. Kayhan, *Sultan Mesud Devri Irak Selçuklu Tarihi*, M.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994.
  7. G. Le Strange, *The Lands of Eastren Caniphate*, London 1966.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED BİN MAHMUD BİN MUHAMMED

TAPAR DEVRİ

(548-554 / 1153-1159)

A. MUHAMMED'İN MELİKLİK DEVRİ

1. Muhammed'in Çocukluk Yılları

Irak Selçuklu devletinin kurucusu olan Sultan Mahmud onüç yıllık saltanattan sonra, henüz 27 yaşında iken Hemedan'da 15 Şevval/11 Eylül 1131 de öldüğünde¹ geride Ferruḥşah, Alparslan, Davud, Muhammed ve Melikşah adında beş oğul bırakmıştı². Bunlardan ilk ikisi hariç, diğerleri Irak Selçuklu tahtına oturdular.

Bu şehzadelerden Ferruḥşah ve Alparslan MusulAtebeyi İmadedin Zengî'nin yanında³, veliaht tayin edilmiş olan Melik Davud ise Hemedan'da babasının yanında bulunuyorlardı. Konumuzu teşkil eden Muhammed ise

-
1. el-Bundârî, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l Usra*, Trk. trc., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s.146; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., A. Özyayın, *İslam Tarihi*, İstanbul 1991, c.X, s.528; Hüseyinî, Trk. trc., N. Lugal, *Ahbârü'd Devleti's-Selçûkiyye*, Ankara 1943,s. ; er Râvendî , Trk. trc., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's Sûrûr*, (*Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti*), Ankara 1957, c.I, s.196; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)* TTK yayınları, Ankara 1991,c.V,s.176; M.Th. Houtsma, "Mahmud", mad, *İA.* c.VII, s.171
  2. İbnü'l-Azrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Trk. trc., Ahmet S Savran, Erzurum 1992, s.43.(Bu kaynakta ayrıca Sultan Mahmud'un Gevher isimli bir kızınında olduğu belirtilmektedir).
  3. el-Azimi, *Tarihül-Azimi*, Neşr.Çev, A. Sevim, TTK. yayınları, Ankara 1988, s.55; İbnü'l-Adim, Trk. trc., A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, TTK. yayınları, Ankara 1982, s.160; C. Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s.36; Aynı mlf, "Zengî", mad. *İA.* XIII, s.526

kardeşi Melikşah ile birlikte Fars bölgesinde emir Bozaba'nın¹ yanında bulunmaktaydı.

Muhammed'in çocukluk yıllarıyla alakalı bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Rebiülahir522/Nisan 1128² yılında doğan Muhammed'in annesi, büyük ihtimalle Sultan Sencer'in kızlarından Melike Hatun idi (öl.524/1129-1130)³. Muhammed ve ondan bir yıl sonra doğduğu anlaşılan kardeşi Melikşah'ın, babaları tarafından, muhtemelen ölümünden az önce, Emir Bozaba'nın yanına Fars bölgesine gönderildikleri anlaşılmaktadır⁴.

Muhammed'in kardeşi Melikşah ile birlikte Emir Bozaba'nın yanına ne zaman ve nasıl geldiği; ayrıca bu emirin statüsünün ne olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak Houtsma Muhammed ile ilgili makalesinde Emir Bozaba'yı Muhammed'in Atabegi olarak gösterirken onun kardeşi Melikşah ile birlikte bu emir'in yanında yetiştirildiğini belirtmektedir⁵. Fakat bu bilgileri nereden aldığını zikretmemesi bu konu ile alakalı bilgilerimizin sağlıklı olmasını engellemektedir. Bu dolayı biz de konumuza, Emir Bozaba'nın kaynaklarda ilk kez Mengübars'ın⁶ adına Huzistan⁷ eyaletini yöneten bir emir olarak ortaya çıktığı 1132'li yılları esas alarak başlamayı uygun bulduk.

Melik Muhammed ile kardeşi Melikşah'ın bu tarihten 1138'li yılları kadar kaynaklarda isimlerinin geçmemesi Atabeg Mengübars'ın Huzistan naibi Bozaba ile birlikte Sultan Mesud'a karşı mücadeleleri dolayısıyla muhtemelen Huzistan'da tutulmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu mücadeleye meşruiyet kazandıracak olan Sultan I.Tuğrul'un oğlu Alparslan'ın Atabeg Mengübars'ın yanında bulunması da bize mücadelelerde Melik Muhammed'in adının geçmemesinin sebebi hakkında fikir vermektedir.

1. Bu emir hakkında bkz. "Buz-abeh", mad. EI², II. s.540.

2. İbnü'l-Esîr, XI, s.208

3. İbnü'l-Esîr, X, s.525; Sultan Mahmud'un ikinci evliliği ile ilgili olarak bkz. Râvendî , I, s.196

4. M. Th. Houtsma, agm. İA. VIII, s.480-481

5. bkz. M. Th. Houtsma, agm. İA. VIII, s.480

6. Mengübars hk.bkz. E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991

7. Burası hakkında bkz. M. Bala, "Hüzistân", mad, İA. V, s.624

2. Emir Bozaba'nın Sultan Mesud ile Mücadelesi

Fars Atabegi Mengübars'ın Sultan Mesud ile yaptığı savaşta ölümü üzerine, Bozaba Sultanla mücadeleyi devam ettirerek bu bölgenin yeni hakimi oldu(532/1138)¹.

Bir süre sonra Azerbeycan Atabegi Karasungur'un baskısından bunalan Sultan Mesud vezirinin de tesiri ile Bozaba'dan yardım istedi. Bunu haber alan Karasungur yanında iki Selçuklu şehzadesi Davud ve Selçukşah olduğu halde Hemedan'a gelerek vezirin kellesini istedi. Karşı koyacak gücü olmayan Sultan Mesud, Atabeg'in isteğini yerine getirmek zorunda kaldı. Karasungur buradan hızla Fars bölgesine Bozaba'nın üzerine yürüdü. Bozaba kaçarak kuzeydeki Kale-i Beyza'ya² çekildi. Atabeg Karasungur da beraberindekilerle Fars eyaletinin merkezi Şiraz'a girdi. Selçukşah Fars bölgesine melik oldu³.

Ancak Atabeg Karasungur'un kısa bir süre sonra dönmesi üzerine Bozaba Selçukşah'ın kuvvetleri üzerine hücum ederek onları yendi. Kaçmakta olan şehzadeye yetişerek yer öpüp ona "Ben fermana uyan bir köleyim, vilayetinden nereye gidiyorsun ve niçin gidiyorsun eğer kul kulluğa layık değilse, işte baş işte kılıç" diyerek⁴ onu tekrar Şiraz'a getirdi. Sonrada onu Kale'i Beyza'da hapsetti(534/1139-1140)⁵.

Bozaba'nın Selçukşah'a yalvarması, bu Melikin Atabegi olmak ve bölgedeki hakimiyetini meşru hale getirme çabası olarak görebiliriz. Zira muhtemelen Bozaba da Mengubars'ın yaptığı gibi Selçuklu Şehzadelerinin ve Atabeglerinin tayin edildikleri bu bölgede hakimiyetini

1. Bundârî, s.169-170; Hüseyinî , s.76-77; İbnü'l-Esîr, XI, s.62; Ayrıca krş; M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.304; F. Sümer, "Mesud", mad. *İA*. VIII, s. 138; "Buzaba", mad. *İA*. II, s. 829; "Buz-Abeh", *El*², II, s.540.

2. Kale-i Beyza yada Kale-i sefid, Fars eyaletinde Beyan'dan Şiraz'a giden ve Huzistan'ı Fars'a bağlayan dağ yolu üzerindedir.bkz. M. Streck, "Kale-i Sefid", mad. *İA*. VI, s.125-127

3. Bundârî, s.171-173; Hüseyinî , s.77-78; İbnü'l-Esîr, X, s.69; F. Sümer, agm, *İA*. VII, s.138; E. Merçil, age, s.20

4. Râvendî , I, s.222

5. Bundârî, s.173-174; Râvendî , I, s.222; Hüseyinî , s.78; İbnü'l-Esîr, XI, s.69-70; E Merçil, age, s.21

Atabeglik kisvesi altında meşru bir şekil vermek ve bu müesseseyi amacı için bir basamak olarak kullanmak istemekteydi. Böylelikle bölgedeki etkinliği ve nüfuzu artmış olacaktı. Fakat Selçukşah'ın hapsedildiği kalede zamansız ölümü, Emir Bozaba'nın gayesine ulaşmak için bu seferde, uzun süredir yanında bulunan Melik Muhammed ile kardeşi Melikşah'ı birer koz olarak kullanmaya yöneltmişti.

Erdoğan Merçil artık Bozaba'nın büyük emeller beslediğini, onun sultanı idaresi altına almayı hatta belki de tahta geçmeyi bile tasarladığını belirtmektedir¹. Fakat biz Bozaba'nın bu ikinci amacının fazla iddialı bir tutum olacağı kanaatindeyiz. Zira Türk Devlet geleneği de böyle bir şeyin gerçekleşme ihtimalinin olmadığını göstermektedir².

3. Bozaba'nın Melik Muhammed'i Tahta Çıkarma Çabaları

Bozaba Sultan Mesud'a karşı tek başına mücadele etmek yerine kendisi gibi düşünen bazı emirlerle birlikte bir ittifak oluşturmak istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için hemen Rey valisi Abbas³ ile samimi bir dostluk kurdu. Daha sonra bunlara Mesud'un yanında olmasına rağmen Emir Hasbeg b. Belengeri'nin⁴ Mesud'un yanındaki nüfuzunu kıskanan Hacib Abdurrahman Toğanyürek de gizlice katıldı⁵. Böylece Bozaba, Mesud'u tahttan indirerek yerine Muhammed'i sultan ilan ettirebilecek bir ittifak oluşturmuştu.

1. E. Merçil, *age*, s.21

2. Bu konu ile ilgili bkz. O.Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Bogaziçi Yay, İstanbul 1993 ; A.Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, MEB.Yay, Ankara 1994; nitekim daha sonra çok güçlü bir atabeg olan Kızıl Arslan (son Irak Sultanı'nın atabegi) halifenin sultan ünvanı vermesine ve tahta oturmasına arzu etmesine rağmen bu anlayış sebebiyle tahta oturmaya cüret edememiştir. (bkz. F. Sümer,

3. Emir Abbas, Sultan Sencer'in hadimi olan Gevher'in kölelerindendi. Sencer Gevher'i Rey'e vali olarak gönderilmişti. Onun Batıniler tarafından öldürülmesi üzerine Abbas Rey'e hakim oldu. (Bkz. Hüseyinî ,s.79)

4. Bu emir Azerbeycan'da Serav ve Erdebil taraflarında bulunan Oğuz beylerinden veya ileri gelenlerinden birinin oğluydu. Mesud Azerbeycan'da bu yakışıklı Türkmen gencine rastlayınca onu hizmetine almış ve kısa zamanda hacipliğe kadar yükseltmişti. (bkz. İbnü'l-Esir, XI. s.144)

5. Bundârî, s. 181; Hüseyinî , s.79; İbnü'l-Esir, XI, s.99 ; Reşided-Din Fazlallah, Camiu't-Tevarih, nşr. A. Ateş, TTK. yay. Ankara 1960, s.119; Râvendî , I, s.123; ayr.krş. E. Merçil, *age*, s.22-23

Hacip Abdurahman b.Toğanyürek'in bir süre sonra gönderdiği haber üzerine,Sultan Mesud'u tahttan indirmek için Bozaba yanında Melik Muhammed ve kardeşi Melikşah olduğu halde Isfehan'a doğru hareket etti. Aynı maksatla Rey valisi Abbas'da Mesud'un kardeşi Melik Süleymanşah ile birlikte Hemedan üzerine hareket etmişti. Bu hadise olduğunda Melik Muhammed yaklaşık oniki, onüç yaşlarında idi.

Bu emirler görünürde sultana itaatlerini bildirmek üzere gelmekte olduklarını söylemelerine rağmen Sultan Mesud bunların gayesinin kendisini tahttan indirmek olduğunu anlayarak hemen hazırlıklara girişti. Askeri gücü yeterli olmadığı içinde Arran¹ Emiri Cavlı Candar'ı yardıma çağırdı. Ancak Emir Cavlı sultanın daha önceki tutumu yüzünden yardıma gelmedi. Bunun üzerine tek başına mücadeleyi göze alamayan Sultan Mesud, yanında Hacip Abdurahman ve Emir Hasbeg olduğu halde Bağdad'a çekilerek kışı burada geçirdi(540/1145-1146)².

Bozaba yanındaki meliklerle Isfahan'dan Hemedan'a geldi. Burada Rey'den gelen Abbas ile buluşarak Muhammed ve Süleymanşah adına hutbe okutmaya başladılar. Bir yandan da Azerbeycan Emiri Cavlı'ya mektup yazarak kendisine tabi olduklarını bildirip Hemedan'a davet ettiler³. Bu hareketleriyle, güçlü Emir Cavlı'nın sempatisini kazanıp kendi yanlarına çekmek istedikleri anlaşılmaktadır. Sultan Mesud'a bağlı kaldığı anlaşılan Emir Cavlı bu Emirlerin üzerine yapacağı sefere zaman kazanmak için davetlerini kabul etmiş gibi göründü.

Kışı Hemedan'da geçiren Bozaba ve Abbas bahar ile birlikte Irak'a hareketle Sultan Mesud'un üzerine yürüdüler. Bu arada Mesud Azerbaycan'ın

1. Doğu Kafkasya'da bir bölgedir. Kur ve Aras nehirleri arasında yer alan Arran'ın kuzeyinde İrmiyye ve Azerbeycan, güney doğusunda ise Muga vardır. Geniş bilgi için bkz. A. Özeydin, "Arran", *DİA*. II, s.394-395

2. Bundârî, s.181; Hüseyinî , s.79; Râvendî , I, s.223; Reşided-Din, s.119; (Bu iki kaynakta Cavlı yerine İldiniz ismi geçmektedir.); F. Sümer, agm, *İA*. VIII, s.139; E. Merçil, age, s.23;

3. Bundârî, aynı yer, Hüseyinî , s.79-80; E. Merçil, age, s.22;

idare merkezi olan Merâga'ya¹ Emir Cavlı'nın yanına muharebe hazırlıkları için gitmişti.

İki taraf da hazırlıklarını tamamladıktan sonra Alem²'in köylerinden İnbit'te muharebeye başlayacakları bir anda, Emir Cavlı gizlice Melik Süleymanşah ile mektuplaşarak onu ikna edip bu ittifaktan ayırdı. Bunun üzerine Süleymanşah ve arkasından Abbas Rey'e geri döndüler. Beklemedik bu gelişme karşısında Bozaba da tek başına savaşı göze alamadığı için yanında bulunan Muhammed ve Melikşah ile birlikte Fars'a geri dönmek zorunda kaldı. Sultan Mesud Emir Çavlı'yı Bozaba'nın peşinden yollarken kendiside hızla Abbas'ın üzerine Rey'e doğru hareket etti³.

Melik Süleymanşah kardeşi Sultan Mesud'u yolda karşılayarak itaatini bildirmesine rağmen yakınlarının etkisinde kalan Sultan onu hapsedirdi. Emir Abbas ise geri dönerek Mesud'la anlaştı ve tekrar hizmetine girdi(541/1146)⁴.

Emir Cavlı Bozaba'nın peşinden giderken Süleymanşah'ın hapsedildiği haberini duyunca Sultan Mesud'a karşı -güveni kalmadığından olsa gerek-gizlice Emir Bozaba'yla anlaştı. Bu anlaşmaya göre; Emir Cavlı istediği zaman Bozaba Melik Muhammed'i getirecek ve böylece Sultan Mesud'u tahttan indirmek için harekete geçeceklerdi. Fakat Emir Cavlı av esnasında damarının kopması neticesi kan kaybından Zencani'de öldü(Cemaziyel evvel 541/Ekim-Kasım 1146)⁵. Böylece bu iki emirin Melik Muhammed'i Irak Selçuklu tahtına çıkarma çabaları başlamadan sonuçlanmış oldu.

1. Geniş bilgi için bkz. V. Minorsky, "Meraga", mad, *IA*. VIII, s.731-738

2. Hemedan ile Zencen arasında uzanan yüksek bir plato. Hemedan'ın beş bölgesinden biri bkz. Le Strange, *The lands*, s.195-196

3. Bundârî, s.183; Hüseyinî , s.79-80; Râvendî , I, s.225; Reşide'd-Din, s.123-124; E. Merçil, *age*. s.22-23

4. Bundârî, s.183; Râvendî , I, s.226; Hüseyinî , s.80; Reşide'd-Din, s.125

5. Bundârî, s.184-185; Hüseyinî , s.81-82; Râvendî , I, s.226; İbnü'l-Esir, V, s.109-110

4. Melik Muhammed'in Veliht İlan Edilmesi

Atabeg Cavlı'nın ölümünden sonra Mesud'un oğlu Melikşah'ın Atabegliği ve bu emirin ıktaları olan Gence ve Arran Hacib Abdurahman Toğanyürek'e devredildi¹. Buna rağmen Abdurrahman Hasbeg'in etkisinden çekinmekteydi. Bu yüzden olsa gerek Sultan Mesud'a baskı yaparak Emir Bozaba'yı affettirmeye uğraşıyordu. Nihayet Sultan'ın bu emiri affedeceğini söylemesi üzerine Abdurrahman Fars'a giderek Melik Muhammed ile birlikte Bozaba'yı İsfahan'a getirdi. Cerbazekan denilen mevkide Sultan ile buluşan Melik Muhammed ve Bozaba Mesud'dan af dileyerek itaatlerini bildirdiler. Bu arada Rey valisi Abbas'da ordusuyla birbikte onlara katıldı².

Bu gelişmeler Sultan Mesud'un, Emirlerin baskısı altına girmesine yolaçmıştı. Bu baskı neticesi Mesud vezirini azl ederek yerine Bozaba'nın veziri olan Tacüiddin bin Darest'i vezarete getirdi. Sultan durumu ile ilgili Bundari "sultan zaruri icabı olarak bunların hükümlerine boyun eğmek zorunda kaldı." demektedir³.

Beraberindekilerle birlikte Hemedan'a gelen Sultan Mesud, veliahtlığını Melik Muhammed'e, onun Atabegliğini ve sultan hacibliğini de Bozaba'ya verdi. Ayrıca Melik Muhammed'i ölen Melik Davud (Muhammed'in kardeşi)'un karısı ve kendi kızı olan Gevher Hatunla evlendirdi (541/1147)⁴. Yalnız bu konuyla ilgili olarak bazı kaynaklar Sultan Mesud'un, Bozaba'nın ölümünden sonra Melik Muhammed'i çağırıp, kızıyla evlendirerek yerine veliaht ilan ettiğini söylemektedirler⁵.

1. Bundârî, s.194; Râvendî , I, s .227

2. Râvendî , I, s.228; Reşîde'd-Din, s.122; E. Merçil, age, s.23

3. Bundârî, aynı yer.

4. Râvendî , I, s.228; Reşîde'd-Din, s.127; E. Merçil, age, s.24

5. Bundârî, s.202; Hüseyinî , s.82; Ayrıca araştırmacı Houtsma da bu fikirdedir.(Bkz. M.Th. Houtsma, agm. *İA*. VIII. s.480.

Fakat biz Erdoğan Mercil'in de belirttiği¹ gibi daha sonraki olayların seyri açısından bunun pek uygun düşmeyeceği kanaatindeyiz. Çünkü ileride de belirteceğimiz gibi Melik Muhammed'in veliaht ilan edilmesinden hemen sonra 543/1148 yıllarında Sultan'a muhalif emirlerle birlikte Bağdat önlerine gelerek burayı muhasara etmesi daha uzak bir ihtimal olarak görülmektedir. Bu bakımdan Bozaba'nın öldürülmesinden önce Muhammed'in veliaht ilanı ve evliliği olayların seyrine daha uygun düşmektedir.

Bu açıklamadan sonra tekrar konumuza dönecek olursak sultanın kızıyla evlenerek veliaht ilan edilen Melik Muhammed, Atabeg ve Sultan hacibliği ünvanlarını alan Bozaba ile birlikte Fars'a geri döndü (541/1147)².

5. Bozaba'nın öldürülmesi

Sultan Mesud kendisini baskı altına alan bu emirlere karşı çeşitli planlar hazırlamaya başlamıştı. Böylece 541/1147 yılının sonlarına doğru Sultan Mesud yanında Abbas olduğu halde Bağdat'a gelmiş Atabeg Abdurrahman Toğanyürek de Gürcülere karşı sefer yapmak üzere yanında tuttuğu Hasbeg ile birlikte Arran'a gitmişti. Ancak Mesud, Abdurrahman Gürcü seferine çıkmadan önce Emir Hasbeg'e gizlice bu Atabegi öldürmesini emretmişti. Emir Hasbeg de bu sefer esnasında fırsatını bulduğu an Atabeg Abdurahman bin Toganyürek'i öldürdü³.

Sultan Mesud ile Bağdat'da bulunan Emir Abbas Abdurrahman'ın öldürüldüğü haberini alınca, Halife Muktefi ile gizlice anlaşıp Sultan'a karşı

1. E. Mercil, *age*, s.24, (Dipnot)

2. Bundârî, s.193-194; Hüseyinî , s.82-83; Râvendî , I, s.228-229; İbnü'l-Esir, XI, s.109; Reşîde'd-Din, s.126-127; E. Mercil, *age*, s.24

3. Bundârî, s.196; Hüseyinî , s.82; Râvendî, I, s.229; İbnü'l-Esir, XI, s.109; F. Sümer, *agm. İA. VIII*, s.139; E. Mercil, *age*, s.24

tuzak kurdularsa da başarılı olamadılar¹. Bu tuzaktan haberi olamayan Mesud Abbas'ı bir görüşme bahanesiyle saraya çağırıp yakalatarak öldürttü(14 Zilkade 541/18 Nisan 1147)². Şimdi sıranın asıl büyük düşmanı olan Bozaba'ya geldiğini göstermek isteyen Sultan Mesud zorla vezaret getirtilen vezir Taceddin bin Darest'i azl ederek şu haberle Fars'a gönderdi. "Seninle söz birliği etmiş olanların başlarına ne geldiğini gördün. Sende onlara kavuşmak istiyorsan Tanrı adıyla işe girişeyim"³.

Emir Bozaba bu haberi aldığı anda askerlerini toplayıp yanına Melik Muhammed'i ve Melikşah'ı da alarak üç kola ayırdığı ordusuyla harekete geçti. Kendisi İsfahan, diğer bir kol Hemedan ve üçüncü bir kol el-Lihaf yöresindeki el-Mahki⁴ kalesi üzerine hareket etmişti. Mahki'ye yolladığı kuvvet Arran hakimi Emir Alpkuş Günhar tarafından mağlup edildi. Kendisi ise yanındaki meliklerle birlikte İsfahan'e girdi. Burada Melik Muhammed'i tahta çıkarıp beş nevbet çaldırdıktan sonra yine yanındaki meliklerle birlikte Hemedan'a doğru hareket etti⁵.

Sultan Mesud Bozaba'nın isyanını haber alınca bir yandan ondan önce Hemedan'a yetişmek için derhal Bağdat'a harekete geçmiş diğer yandanda muhtemelen zaman kazanmak için Emir Bozaba'ya sulh teklifinde bulunmuştu. Ayrıca Meraga'yı kuşatmakta olan Emir Hasbeg'e de haber yollayan Mesud, derhal gelmesini emretmişti. Atabeg Bozaba Mesud'un antlaşma teklifini reddedip yoluna devam etti⁶.

1. Râvendî 'nin verdiği bilgiye göre Abdurrahman'ın ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında Emir Abbas ile halife Muktefi Sultan Mesud'u bayram namazı geldiği vakit kırdı yakalatarak Bozaba'nın Hemedan'a hakim olmasını sağlayacaklardı. Fakat o gün yağmur yağması bu planın uygulanmasına mani olmuştu.(Bkz. Râvendî, I, s.229), Bu bilgi halife Muktefi'nin ilerideki tavırlarını göstermek açısından önemlidir.

2. Bundârî, s.196; Hüseyinî , s.82; İbnü'l-Esir, XI, s.109

3. Bundârî, *aynı yer*; Hüseyinî , *aynı yer*; İbnü'l-Esir, *aynı yer*.

4. Mahki kalesi Bağdat kasabalarından Lhifte dir.(Bkz. Râvendî , II, s.271,not 1,2).

5. Bundârî, s.199; Hüseyinî , s.83; Râvendî, I. s.232-233; İbnü'l-Esir, XI, s.111; Ayrıca krş, F. Sümer, agm. *İA*. VII, s.139; E. Merçil, age, s.25

6. İbnü'l-Esir, XI, s.111; Ayrıca.krş, F. Sümer, *aynı yer*.

Bozaba'nın Isfahan'dan gelirken ağır hareket etmesi, Hasbeg'in Sultan'ın yardımına yetişmesini sağladı. Böylece iki ordu Hemedan'a bir konak mesafedeki Kara Tiğın çayırında karşılaşarak şiddetli bir savaşa tutuştular. Muharebenin seyrinin Bozaba'nın lehine olduğu bir sırada atının vurulmasıyla yere düşen Emir esir alındı. Hasbeg'in ısrarları üzerine de boynu vurularak öldürüldü ve başı Bağdad'a gönderilerek Halife Muktefi'nin sarayının kapısına asıldı¹.

İbnü'l-Esîr muharebe için "Bu harp acemlere gayri araplar arasında vuka gelen harplerin en büyüğüdür."² demektedir.

Muharebedeki konumu ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız Melik Muhammed, Atabegi olan Bozaba'nın öldürülmesinden sonra kardeşi Melikşah'la birlikte Fars'a geri döndü 542/1147³.

6. Melik Muhammed'in Sultan Mesud'a isyanı

Emir Bozaba'nın ölümüyle, uzun süredir onun elinde bir koz durumunda kalan Melik Muhammed nihayet serbest kaldı.

Fars'a geri dönen Muhammed'i bir süre sonra yine Sultan Mesud'a karşı yapılan bir isyan hareketinin içerisinde görmekteyiz. Zira Muhammed Emir Hasbeg'in Sultan Mesud üzerindeki nüfuzu ve özellikle de Atabegi olan Bozaba'nın öldürülmesindeki etkisinden dolayı oldukça rahatsızdı. Belki de Melik Muhammed veliahtı ve damadı olmasına rağmen amcası Sultan Mesud'a Emir Hasbeg'in nüfuzundan dolayı güvenememekteydi.

1. Bundârî, s.200; Hüseyî , s.83; Râvendî , I, s.232- 233; İbnü'l-Esîr, XI, s.111; Reşîde'd-Din, s.130; ayr.krş. F. Sümer, agm. IA, VIII, s.140; E. Merçil, age, s.25-26; M. Th. Houtsma, agm, *IA*. VIII, s.480; "Buz-Abeh", EI², II, s.540.

2. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

3. Bundârî, *aynı yer*. (Ayrıca bu kaynak meliklerin sultana, işbaşına geçmeyeceklerine dair yemin ettiklerini belirtir.); İbnü'l-Esîr, *aynı yer*; Hüseyî , *aynı yer*; Râvendî , *aynı yer*; Reşîde'd-Din, *aynı yer*.

Emir Hasbeg, Abdurrahman ve Bozaba'nın ortadan kaldırılmasından sonra Sultan Mesud üzerinde tam bir otorite kurdu. Çünkü bu isyancı emirlerin ortadan kaldırılmasındaki rolü onun devletin nüfuz ve iktidarını tamamen kontrol altına almasını sağlamıştı. Melik Muhammed de diğer emirler gibi bu durumu kaygıyla izlemekteydi. Sonuçta bütün nüfuzun tek bir emirin elinde bulunması, çıkarları zedelene diğer emirlerin Sultan Mesud'un karşı isyan etmelerine sebep oldu. Bu isyancı emirler; Azerbaycan hakimi İldeniz, Emir Kaymaz, Cibal hakimi Alpkuş Günhar, Hacib Tatar, Vasıt şahnesi Toruntay el Mahmudî ve Abdurrahman Toğanyürek'in oğlu idi¹.

Durumdan rahatsız olduğunu anlaşılan Melik Muhammed'i de yanlarına alan isyancı emirler Irak üzerine yürüyerek Rebiülevvel 543/Temmuz-Ağustos 1148 yılında Bağdad yakınlarında bulunan Sehraban'a ulaştılar .Halife Muktefi bir elçi göndererek onları vazgeçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine şehri savunmak için hazırlıklar yapılmaya başlandı. Diğer yandan Sultan Mesud'a haber gönderilerek yardımı istendi. Bu esnada, Bağdad şahnesi Mesud Bilâlî halifeden korktuğu için Bağdad'ı terk ederek Tekri'te kaçtı².

Bağdad'ı kuşatan emirler, bir müddet şehrin etrafında mütecaviz hareketlerde bulunarak halkın yiyecek ve eşyalarını yağmaladılar. Halife bunlarla yalnız başına başa çıkamayacağını anlayınca halkı top yekün mücadeleye çağırdı. Bir ara Bağdat vaizinin araya girmesiyle bitti sanılan çatışma tekrar başladı ve şehre büyük bir saldırı yapıldı. Bu saldırıda pek çok insan ölmesine ve ani bir baskınla Mesud'un sarayının dahi yağmalanmasına rağmen tam bir netice alınamadı. Bundari bu muhasara için "muhasara ediciler Bağdat ahalisinden beşyüz kimse öldürdüler. Bağdat'ın nüfusca zaiyatı büyük ve başına gelen facia pek acı oldu" demektedir³.

---

1. İbnü'l-Esîr, XI, s.122

2. Bundârî, s.202; İbnü'l-Esîr, XI ,s.122-123; Hüseyinî , s.83; Ayr.krş, F. Sümer, agm, İA. VII, s.140

3. Bundârî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.

Yaptıkları muhasara ile herhangi bir başarı elde edilemediklerini gören bazı emirler, kuşatmayı bırakıp Halifeden özür dilediler. Bunun üzerine diğerleri de muhasarayı kaldırarak ülkelerine geri döndüler¹. Başarısızlıkla neticelenen muhasarada Melik Muhammed'in rolü hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamamamız, hadiselerin onun insiyatifi dışında gerçekleştiğini göstermektedir. Muhtemelen o da diğer emirlerle birlikte hareket edip Fars'a geri döndü.

Dikkate değer bir gelişmede Büyük Selçuklu sultanı Sencer'in vasalı olan Irak Selçuklu Devletinin bir emirin nufuz ve iktidarı altına girmesinden dolayı duyduğu rahatsızlıktı. Nitekim Sultan Sencer, Mesud'u bir elçi ile uyararak Emir Hasbeg'i görevden almasını emretti. Hatta Sencer bu emirinde ciddi olduğunu göstermek için Rey şehrine kadar gelmişti (Şaban 544 sonu/Aralık 1149 sonu Ocak başı)². Sultan Sencer'i ikna eden Mesud, Hasbeg'in görevde kalmasını sağlamasına karşın bu tarihten sonra Mesud'un ölümüne kadar Hasbeg'in etkinliğinin oldukça azaldığını görmekteyiz.

7. Melik Muhammed'in Sultan Mesud'un Yanına Gelmesi

Şevval 544/Kasım 1150'de Urmiye'de olduğunu gördüğümüz Melik Muhammed'in karısı Gevher Hatun ile arasında geçimsizlik yaşanmaktaydı. Bu sırada Sultan Mesud ise emirlerin isyanını bastırdıktan sonra Azerbeycan'a gitmiş ve Tebriz'e bir menzil mesafedeki "Dul" merhalesinde kalmıştı³.

1. Bundârî, s.202-203 (Ayrıca müellif isyancı emirlerin muhasarayı kaldırmak için Halifeden 30.000 dinar para istediklerini fakat halife Muktefi'nin bunu reddettiğini belirtmektedir.)

2. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, XI, s.123;

3. Râvendî , I. s.234;

Melik Muhammed ile kızı Gevher Hatun arasındaki geçimsizliği öğrenen Sultan Mesud adamlarından Camedar Reşid ile Muvaffak Gürdbazu'yu Urmiye'ye göndererek kızını yanına getirtti. Bunun üzerine Melik Muhammed'de özür dilemek için olsa gerek kayınpederi Sultan Mesud'un yanına geldi¹. İncelediğimiz kaynaklardan bu olay hakkında sadece Râvendî ayrıntıya girmeden bilgi vermektedir. Dolayısı ile Melik Muhammed'in buradan ne zaman ve nereye gittiğini bilememekteyiz. Ancak olayların seyrine bakılırsa Melik Muhammed bir süre sonra karısını da alarak Huzistan'a gitmiş olmalıdır. Çünkü aşağıda da açıklayacağımız gibi Sultan Mesud öldüğü sırada Muhammed Huzistan'da bulunmaktaydı.

8. Sultan Mesud'un Ölümü

Sultan Mesud genellikle kışı Bağdat'ta yazı ise Hemedan'da geçirmekteydi. 547/1152 yılı sonbaharında Hemedan'da rahatsızlanan Mesud hekimlerin kontrolü altında bir hafta sonra yakalandığı akut humma hastalığından kurtulamayarak Recep 547/2 Ekim 1152 yılında kırküç yaşında iken öldü². Cenazesi Hemedan'da defnedildi³.

Sultan Mesud'un ölümüyle ilgili İbnü'l-Esîr "Sultan Mesud ile birlikte Selçuklu hanedanının ikbal ve saadet çağı da sona erdi. Ondan sonra Selçuklu tahtına onun yerini tutacak itibar ve iltifat edilecek bir sultan gelmedi."⁴ derken Irak Selçuklu devleti ile ilgili önemli bir tesbitte bulunmaktadır.

1. Râvendî ,*aynı yer*.

2. Bundârî, s.203; Hüseyinî , s.85; Râvendî , I, s.233-234; İbnü'l-Esîr, XI, s.122-123; Daha Geniş bilgi için bkz, M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V.s.395-396; *Aynı mlf*, "Sencer", mad. İA. XI, s.489; F. Sümer, *agm. İA. VII*, s.140

3. Bundârî, s.206-207; İbnü'l-Azrak, s.93; İbnü'l-Esîr, XI, s.141-142; F. Sümer, *age*. s.141; Aksarâyî, *age*, s.121; Hüseyin Kayahan, *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi* (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1994

4. İbnü'l-Esîr, XI, s.141; İbnü'l-Azrak, Mesud'un İsfahan'a defnedildiğini belirtmekte (Bkz. İbnü'l-Azrak, s.93); Bundârî, s.207.

9. Melikşah'ın Kısa Saltanatı ve Hapsedilmesi

Melikşah amcası Sultan Mesud'un ölümünden kısa bir süre önce Hemedan'a gelerek önceki hataları için ondan af dilemiş ve sultanın güvenini kazanmıştı¹. Ayrıca Sultan Mesud onu veliaht olarak tayin etmişti². Sultanın ölümüyle de yanında bulunan bu Melik kudretli Emir Hasbeg tarafından Sultan ilan edilerek Irak Selçuklu tahtına çıkarıldı³. Böylelikle Sultan Mesud'un hükümdarlığı zamanında da devlete hakim olan Hesbeg şimdi devletin istikbalinde de söz sahibi olmuştu. Melik Muhammed ise bu sırada Huzistan'da bulunmaktaydı⁴.

Burada dikkati çeken husus ise Sultan Mesud'un kendinden sonra tahta damadı ve veliahtı olan Muhammed yerine kısa bir süre önce yanına gelen Melikşah'ı veliaht tayin etmesidir. Büyük ihtimalle bu tayin Emir Hasbeg'in bir şekilde sultanı iknasıyla olmuştu. Melikşah'ın veliaht tayin edildiğinden yalnız İbnü'l-Esir'de bahsedilmekte, diğer kaynaklar ise bu saltanat değişikliğinde sadece Hasbeg'in etkisini vurgulamakta, fakat veliaht ilan edilmesinden bahsetmemektedirler.

Muhtemelen Emir Hasbeg sultanın ölümü üzerine zayıf bir kişilik olan Melikşah'ı tahta çıkararak devletin kontrolünü elinde tutmak istiyordu. Bu sebeple de Melikşah adına hutbe okutarak amacına ulaşmış oldu. Nitekim Sultan olan Melikşah devlet işlerinin tümünü Hasbeg'e bırakarak kendisini tamamen içkiye ve eğlenceye vermişti⁵.

---

1. İbnü'l-Esir, XI, s.141

2. Bundârî, s.207

3. İbnü'l-Esir, XI, s.142; (Diğer kaynaklarda Melikşah'ın veliaht ilan edildiğine dair bir kayıt yoktur. bkz. Bundârî, *aynı yer*; Hüseyinî ,s.84; İbnü'l-Azrak, s.93); Ebu'l-Ferec, II, s.392

4. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Esir , *aynı yer*; İbnü'l-Azrak, s.94; Râvendî , II, s.242 (Hüseyinî bu konuyla alakalı olarak, Mesud'dan sonra tahta Muhammed'in çıktığını Melikşah'ın önce Isfahan'a oradanda Huzistan'a kaçtığını yazmaktadır. bkz. Hüseyinî , s.89-90), Houtsma, agm.İA. s.481

5. Bundârî, s.207; Râvendî , II, s.242; İbnü'l-Esir, XI, s.242; İbnü'l-Azrak, s.94

Bundari "Melikşah çığırtılı raksa dalmak saz ve çalgı ile uğraşarak şahsiyetini ayak altına almakla meşguldu. Bütün işlerini İbn Belengiri'ye tefviz etmişti. Melikşah Hasbeg'in bu işi becereceğine itikat etmiş ve hayırhahlığına itimat etmiş idi. Halbuki onun kazanmasıyla kendisi kaybedeceğini ve onun tan ağarmasıyla kendisinin gününün kararacağını bilmiyordu."¹ derken bu dönemin bütünüyle gözümüzün önüne sermektedir.

Yukarıdada belirttiğimiz gibi Sultan Melikşah'ın kendini eğlenceye verip devlet işleriyle ilgilenmemesi dolayısıyla devletin itibarını düşürmesi diğer emirlerle birlikte Emir Hasbeg'inde sultana karşı tavır almasına sebep oldu². Bunun üzerine Hasbeg emirleri toplayarak şunları söyledi. "Bu sultan felah bulmaz. Padişahlığı salih değildi. Gafil ve gururludur. İş bilmez, haram ile muşgul olup, devlet işine vakit yoktur. Ala yerinde ednayı kabul etmiştir. Ben bunu salıvererek kardeşi Muhammed'i çağırıp onu tahta çıkarmayı doğru buluyorum."³ Bu sözler üzerine emirlerin hepsi Hasbeg ile hem fikir olduklarını söylediler.

Emir Hasbeg üç ay önce Irak Selçuklu Devletinin sultanı olarak adına hutbe okuttuğu Melikşah'ı bir ziyaret esnasında yakalatarak Hemedan'da bulunan bir kaleye hapsedirdi (548 / 1153-1154)⁴.

Bu gelişme bir emirin devletin kaderi üzerindeki etkisini, dolayısıyla Irak Selçuklu Devletinin içine düştüğü buhranı göstermesi açısından oldukça önemlidir.

---

1. Bundârî, *aynı yer*.

2. Bundârî, s.207-208;

3. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Azrak, *aynı yer*; (Râvendî , Melikşah'ın azledilme kararıyla ilgili olarak, "tanınmayan iki üç kişi ile içki içmesi ve eğlence ile meşgul olması idi." derken ayrıca adında bir kadın onunla düşer kalkardı ve ona hakimdi." açıklamasını yapmakta. bkz. Râvendî , II, s.242)

4. Bundârî, s.208; İbnü'l-Esir, XI, s.143; Râvendî , II, s.242

B. MUHAMMED'İN SULTANLIK DEVRİ

1. Muhammed'in Irak Selçuklu Sultanı Olması

Emîr Hasbeg, Melikşah'ın hapsedilmesinden sonra tahta Melik Muhammed'i davet etmek üzere, Emîr HâcipCemaleddin İlkufşat bin Kaymaz'ı Hûzistân'a gönderdi. Ayrıca bu emirin yanına her ihtimale karşı Melik Muhammed'den yemin almak için de, el-Kemâl ebu Şucâü'z-Zencânî ile Emîr Müseyyeddin bin Şahmelengi de katmıştı¹.

Melik Muhammed'in yanına giden bu emirler Hasbeg'in nüfuzundan çekindikleri; ya da kıskandıklarından olsa gerek, Muhammed'e Emîr Hasbeg'in kardeşi Melikşah'a yaptığı ihaneti kendisine de yapacağını söylediler². İbnü'l-Esîr, "Hasbeg'in asıl maksadı, yanına gelince onu (Muhammed) da tevkif etmek ve sultan olarak kendi adına hutbe okutmaktı"³. derken biraz abartmış olsa da bu emirleri doğrular gibidir.

Melik Muhammed Emîr Hasbeg'in devlet üzerindeki etkisinden rahatsız olduğu gibi bu emire karşı güveni de yoktu. Bu sebepten yanına gelen emirlerle Hasbegi bertaraf etmek için gizlice anlaştı. Hamedan'a dönen emirler Hasbeg'e, Melik Muhammed'den yemin aldıklarını söyleyip güvence verdiler. Cesaretlenen Emîr Hasbeg Melik Muhammed'e haber göndererek gelmekte acele etmesini istedi⁴.

Melik Muhammed daveti aldıktan hemen sonra fazla bir hazırlık yapmadan yanına aldığı az sayıdaki askeri ile Huzistan'dan hareketle,

1. İbnü'l-Azrak, s.94; Bundârî, s.208; Râvendî, II, s.249 (Bu kaynak emirden sadece Cemaleddin İlkufşat'ın ismini zikretmektedir.)

2. Bundârî, s.208.

3. İbnü'l-Esîr, XI, s.143.

4. Bundârî, aynı yer .

Muharrem 548/Nisan 1153 sonlarına doğru Hemedan önlerine geldi. Hasbeg ve Zengî Candar başta olmak üzere bütün emîr ve askerler Melik Muhammed'i karşılayarak büyük hürmet gösterdiler¹. Bu karşılama merasiminden sonra Muhammed Hemedan'a girerek doğruca Sultan Mesud'un yaptırdığı Sultan Köşküne gitti². Köşk'te resmi kabul merasimi yapılarak bütün emirler sıra ile yeni sultana itaatlerini bildirip hediyeler sundular. Bu emirler içerisinde en görkemli hediyeleri sunan, Emîr Hasbeg idi. Ravendi bunun için "Hasbeg hiç kimsenin hiçbir devirde göremediği hediyeleri sundu"³. demektedir. Böylece Irak Selçuklu Devletinin yeni sultanı Muhammed, Sefer ayının(548/Mayıs 1153) başlarında tahta çıkmıştı⁴. İkinci kez bir Selçuklu şehzadesini sultan ilân edip adına hutbe okutan Emîr Hasbeg kendinden oldukça emindi. Fakat yeni sultan olan Muhammed bu emirin devlet üzerindeki etkisinin ne denli güçlü olduğuna bizzat şahit olduğunda, tahta çıkar çıkmaz, hiç vakit kaybetmeden, Emîr Hasbeg'i ortadan kaldırma planını uygulamaya koymuştu bile.

2. Emîr Hasbeg'in Öldürülmesi

Sultan Muhammed tahta çıkışının ikinci günü Hasbeg'i devlet meselelerini görüşmek bahanesi ile köşke çağırdı. Hasbeg hiçbirşeyden kuşulanmadığı için yanında Candar Zengîve "Şemle" adıyla maruf Aydoğdu b. Küş-Doğan (Güç-Doğan)⁵ olduğu halde sultanın köşküne gitti. Fakat sultanın huzuruna çıkarken bazı uygunsuz hareketlerden şüphelenen Şemle, bunun bir tuzak olabileceği ihtimali üzerine Hasbeg'i uyardı. Ancak Hasbeg, Sultan Muhammed'e güveni tam olmalı ki ona itibar etmedi. Bunun üzerine Şemle huzura çıkmayıp oradan geri dönüp atına bindi ve Hemedan'dan çıkıp sultanın sürülerini de yağmalayarak Huzistan'a doğru kaçtı⁶

1. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Azrak, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, *aynı yer*; Râvendî, II, s.249; Hüseyinî, bu karşılama merasiminde Hasbeg ve ZengîCandar'ın bulunmadıklarını belirtmektedir (bkz. Hüseyinî, s.89).

2. Hüseyinî'de burası "Köşk-ü Cedid" olarak geçmektedir. (Bkz. Hüseyinî, s.89).

3. Râvendî, *aynı yer*.

4. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, tarihi 28 Nisan-7 Mayıs olarak vermektedir.(Bkz.el-Kamil, XI, s.143); Râvendî, *aynı yer*; M.Th.Houtsma, *agm*, IA, VII, s.481; C. E. Boswath, "Muhammed", El(ing), II, s.406-407

5. İbnü'l-Esîr'in, Aydoğdu Et-Türkmani olarak zikrettiği bu Türkmen emiriyle ilgili olarak bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s.256,257.

6. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, XI, s.143-144; Râvendî, II, s.250

Hasbeg ve Zengî Candar sultanın huzuruna girdiklerinde, önceden hazırlanmış plan gereği, Sultanın adamları bu iki emirin üzerine atılarak önce Hasbeg'in daha sonra da buna müdahale etmek isteyen Zengî Candar'ın boyunlarını vurarak öldürdüler¹. Bu arada köşkteki karışıklığı haber aldıkları anlaşılan Hasbeg'in askerleri² sultanın köşküne hucum ettiler. Bunun üzerine boyunları vurulan iki emirin kesik başları çatıdan aşağı atıldı. Bu hadise karşısında korkan askerlerin hepsi dağıldı. Emîr Hasbeg'in öldürüldüğünü anlayan Sultan Muhammed'in askerleri de bu sefer emirin ahır ve atlarını yağmalamaya başladılar³.

Kaynakların belirttiğine göre Emîr Hasbeg'in nüfuzu ile orantılı olarak büyük bir servetin de sahibi olduğu ortaya çıkmıştı. Bundârî bu servetle ilgili olarak "...Hasbeg, hesaba sığmayacak, ateşle bitmeyecek kadar mal bıraktı. Bunun metrukatında yalnız Attabî Atlas elbisesinden bin yedi yüz elbise bulundu. Başka renkteki elbiseleri ona kıyas et"⁴ demektedir. Râvendî de bulunan eşyaları sıraladıktan sonra "...Elhasıl onun hazinesinden sultanın hazinesine giren mal, eşya ve parayı hiç bir sultan toplayamamıştı"⁵. demektedir.

Emîr Hasbeg b. Belengeri Sultan Mesud'a intisab etmiş oldukça yakışıklı ve gösterişli bir Türkmen genciydi⁶. Atak ve cesaretli tavırlarıyla dikkat çeken, özellikle Sultan Mesud'un Bozaba ile mücadelesinde sivrilmiş olan Emîr Hasbeg, Mesud'un ölümü ile de Irak Selçuklu Devletinin İstikbalinde de söz sahibi olur hale gelmişti. Bu güç onu büyük ihtirasların sahibi yapmış Fakat aynı zamanda da hayatına mal olmuştu.

Sultan Muhammed, böylece kendisi için en büyük tehlike olarak gördüğü, Emîr Hasbeg'i bertaraf ettikten sonra tam anlamıyla saltanata hakim oldu. Ancak öte yandan ise, Muhammed'in daha tahta çıkar çıkmaz Hasbeg

1. Bundârî, s.209; İbnü'l-Esîr, XI, s.144; Hüseyî, s.90; Râvendî, Hasbeg'in öldürülmesinin resmi kabul gününde olduğunu ve öldürme olayını Cemaleddin İlkufat'ın gerçekleştirdiğini belirterek, bu hadiseyi oldukça teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. (Bzk. Râvendî, II, s.249-250); M.Th.Houtsma, *agm. İA.* s.481; C.E.Bosworth, *agm. EI(ing).* s.407.

2. Râvendî bu ordudaki askerlerin sayılamayacak kadar çok olduklarını belirtmektedir. (Bzk. Râvendî, II, s.250)

3. Bundârî, s.210; İbnü'l-Esîr, XI, s.144; Râvendî, II, s. 250; Hüseyî, s.90

4. Bundârî, s.210

5. Râvendî, II, s.251

6. İbnü'l-Esîr, XI, s.144

ve Zengî Candar gibi iki önemli emiri öldürmesi civar bölgelerdeki emirleri ürkütmüştü¹.

Bu arada tahttan indirilen Melikşah'a gelince, yukarıda da belirttiğimiz gibi Hasbeg onu Hemedan'da bir kaleye hapsedmişti. Buraya kadar ki hadiselerde aynı bilgileri veren kaynaklar, daha sonraki gelişmelerle ilgili olarak iki farklı bilgi verilmektedir. Nitekim, Bundari, Emîr Hasbeg'in Melik Muhammed'e Hemedan'a gelmesi için adam gönderdiğini belirttikten sonra "Melikşah'a gelince, bu melik hapisten kurtuldu, ve yıldızı bal hanesinden çıktı. Muhafızlar bunun muhafazasında gevşek davranmışlar ve tailine tevdi etmişlerdi. Evvelce buna iyilik etmekten gaflet etmiş iseler de ondan gafil bulunmakla ona ihsan etmiş oldular. Zaten ondan intikam almak için bir ölçeri yoktu. Kaçtı diye söylediler, takip etmeğe lüzum görmediler... Nihayet Huzistan padişahlığına karar kıldı ve selamet yoluna suluk etti"². derken, Ravendi ise Muhammed'in Hemedan'a gelip tahta oturduğunu söyledikten sonra "Sultan Muhammed kardeşi Melikşah'ı şehirden köşke götürdü ve onu yalnız başına köşkte oturttu. Onbeş gün orada kaldı. Bir gece oraya açılan su yolundan iple aşağıya indi. Önceden hazırlanmış olduğu atına atladı ve kaçarak Huzistan'a gitti"³. diyerek çok daha farklı bir bilgi vermektedir. Neticede Melikşah bir yolunu bulup hapisten kurtularak Huzistan'a kaçmış ve oraya hakim olmuştu⁴. Bu hakimiyeti Emîr Şemle'nin 550/ 1155 yılında Huzistan'a gelip onu yenerek buradan çıkarmasına kadar sürmüştür⁵.

3. Sultan Muhammed ile Melik Suleymanşah Arasındaki Taht Mücadelesi

Sultan Muhammed, Emîr Hasbeg ve Zengî Candarı ortadan kaldırıldıktan sonra ülkeye tek başına hakim olmuştu⁶. Artık Hemedan ve Isfahan başta olmak üzere, bir çok bölgede onun adına hutbe okunuyor ve çevre bölgelerdeki emirler itaatlerini bildirmeye devam ediyorlardı⁷. Bu

1. Bundârî, s.210-211

2. *Ayn. mlf.* s.208

3. Râvendî, II, s.245

4. İbnü'l-Azrak, s.94; Bundârî, s.245; İbnü'l-Esîr, XI, s.173

5. İbnü'l-Esîr, *aynı yer.*

6. İbnü'l-Azrak, s.94; Bundârî, s.210; İbnü'l-Esîr, XI, s.144

7. Hüseyinî, s.90, ayrıca burada Musul, Diyarbakır ve Ahlat'ta da Sultan Muhammed adına hutbe okunduğunu belirtmektedir.

emirlerden biri de Rey bölgesine hakim olmaya çalışan, Emîr Hüsammeddin İnanç'tı. Emîr İnanç Sultan Sencer'in memluklerindendi. Mart-Nisan 1153 yılında Horasan'da ortaya çıkan Oğuz istilasından¹ kaçarak Rey'e gelmişti. Emîr İnanç yeni sultan, Muhammed'e hediyeler ve hizmetçiler göndererek itaatini bildirdi. Bu şekilde hem sultanın rızasını almış, hem de Rey bölgesindeki hakimiyetine meşruiyet kazandırmış oluyordu².

Sultan Muhammed, Emîr Hasbeg'i ortadan kaldırmasıyla ondan nefret eden emirlerin çevresinde toplanarak kendisine itaat edeceklerini sanıyordu. Hatta üzerinde oldukça etkisi olan veziri Ebu Kasım el-Dergezi'nin fikri ile öldürülen isyancı Emirlerin kellelerini Azerbaycan bölgesinde bulunan Arran³ Emiri Şemseddin İldeniz⁴ ile Merâğa hâkimi Nusretuddin Hasbek b. Aksungur'a⁵ gönderdi. Böylelikle Sultan Muhammed hem Hasbeg'in öldürülmesinden dolayı sevinmelerini, hem de gücü itibariyle kendisinden korkmalarını da temin etmek istiyordu⁶.

Fakat sultanın bu hareketi Şemseddin İldeniz ve Aksungur üzerinde tam tersi bir etki yaptı. Azerbaycan bölgesinin bu güçlü emirleri, Sultan Muhammed'in kendisini tahtta çıkaran bir emire karşı söz vermesine rağmen bu denli şiddetli davranmış olması onları endişelendirmişti. Çünkü Sultan Muhammed bu tavrıyla aynı zamanda devlet üzerinde nüfuz kurmaya çalışan emirleri nasıl cezalandıracağını da göstermiş oluyordu. Bunun üzerine emirler, kendileri içinde büyük tehlike olarak gördükleri Sultan Muhammed'i tahttan indirmeyi planlamaya başladılar. Bu gelişmeler olduğu sıralarda da Selçuklu şehzadelerinden Süleymanşah b. Muhammed Tapar da Azerbaycan bölgesine gelmişti⁷.

1. Bu konu ilerde teferruatlıca incelenecektir.

2. İbnü'l-Esîr, XI, s.160; Ayrıca Hüseyini de Muhammed Sultan olduktan sonra, Arrân emiri Şemseddin İldeniz'in de bir mektupla itaatini arz ettiğini ve Sultan Muhammed'in ne zaman isterse emrinde olduğunu söylediğini belirtmektedir.(Bkz. Ahbar, s.90). Ancak bu bilgi olayların seyrine pek uygun düşmemektedir.

3. Burası, Doğu Kafkasya'da bir bölge olup, Kur ve Aras nehirleri arasında yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. A. Özeydin, "Arran", *DİA*. III. s.394-395.

4. Sultan Mesud'un Atabeylerinden olup onun zamanında Arrân valisi olarak tayin edildi. Daha geniş bilgi için bkz. "İldenizliler", *İA*. IV,s.529.

5. Merâğa bölgesi Atabeyi Aksungur el Ahmedili'nin oğlu. Bkz. Z.V.Togan, "Aksungur", *AI*, II,s.

6. Bundârî, s.210

7. *Ayn. mlf*. s.211

Melik Süleymanşah, kardeşi Sultan Mesud'un emriyle 541/1146 yılında Kazvin kalesine hapsedilmiş¹, Mesud'un Ekim 547/1152 yılında ölümü üzerine de 7 yıla yakın bir zamandır tutsak olduğu kaleden kaçarak Azerbaycan'a gelmişti. Esasen Melik Süleymanşah Irak Selçuklu tahtına çıkarılan yeğeni Melikşah'a karşı saltanat mücadelesine girişmeyi düşünüyordu². Taraftar bulabilmek amacı ile Azerbaycan'ı tercih etmişti. Azerbaycan'a gelen Melik Süleymanşah Emîr Bazdar Muzafferuddin Alp Argun bin Yarankuş ile Zencan³'a gitti. Buradan Sultan Muhammed'i tahttan indirmek için fırsat kollamakta olan Emîr İldeniz ve Aksungur ile mektuplaştılar. Böylece bu iki Emir'e Sultan Muhammed ile mücadele için meşru bir fırsat çıkmıştı. Bunlar hemen Zencan'a geldiler. Süleymanşah'ın yanında Atabey İldeniz, Atabey Arslan Apa, Alpkuş Gunhar, Fahreddin Zengi, Yarankuş oğlu kuşcu başı Muzaffer'ed-din Alp Argun ve kayın biraderi olan Harezmsah'lı Yusuf gibi civar emirler toplanmışlardı⁴.

Süleymanşah bu emirlerle birlikte büyük bir ordu ile Hemedan'a Sultan Muhammed üzerine yürüdü (548/1153)⁵. Sultanın bu gelişmelerden haberi olmuştu. Ancak Hasbeg'in ortadan kaldırılmasından sonra çıkan ihtilaf yüzünden Muhammedin yanında az sayıda asker vardı. Ayrıca bir de bunun üzerine büyük bir ordunun Hemedan'a gelmekte olduğu haberi duyulunca ordu içerisinde büyük bir panik başlamıştı. Zor durumda kalan Sultan Muhammed paniği engelleyebilmek için Hasbeg'in hazinesinin çoğunu tüketmiş fakat başarılı olamamıştı. Ravendi durum şöyle açıklar; "Sultan Muhammed onları yatıştırmak için çuval çuval elbise dağıtıyor, ordu hem alıyor hem de açıyordu"⁶ Bunun üzerine Sultan Muhammed bu şartlarda düşmana karşı duramayacağını anlayınca yanında Candar Hasan Cemendar Reşid, Muveffak Gürdbazu, Kaymaz Oğulları ve Huzistan'dan gelmiş diğer emirler olduğu halde İsfahan'a kaçmak zorunda kaldı⁷. Üç gün sonra Süleymanşah yanındaki kalabalık ordu ile Hemedan civarına geldi. Buraya büyük bir ordugah kuruldu. Ordunun gücü etrafı oldukça ürkütmüştü. Bunun karşısında Hemedan'da kalan Sultanın diğer askereleri de kaçtılar.

1. Bundârî, s.211; Reşüdidin, Bu kaleyi "Ferzin" olarak zikretmektedir. Bkz. Camiüt Tevârih, s.144; Râvendî, II, s.252

2. Bundârî, s.211

3. Burası, İran'ın kuzeyindeki ilk eyaletin vilayet merkezi olup takriben eski Hamsa'ya tekabül ederip, Kazvin, Hemedan, Azerbaycan ve Gilan arasında yer alır. Bkz. E. Merçil, "Zencan", *İA*. XI, s.522-255

4. Râvendî, II, s.252; Reşide'd-Din, s.144, Bu kaynakta ilave olarak Harezmsah'lı Yınal Tekin'in adıda yer almak tadır.

5. Bundârî, s.211-212; Râvendî, II, s.252; Reşide'd-Din, s.144

6. Râvendî, *aynı yer*.

7. Bundârî, s.211; Râvendî, *aynı yer*; Reşide'd-Din, *aynı yer*.

Diğer yandan Isfehan'a gitmiş olan Sultan Muhammed, amcası Süleymanşah'ın bu orduyla Isfehan'a da yürümesi ihtimaline karşı Huzistan'a çekilmeyi düşünmekteydi. Artık herkeste yeni sultanın Süleymanşah olduğu kanaati hakimdi¹.

Melik Süleymanşah Hemedan'a girerek sultanlık sarayına yerleşti. Sultan ilân edilen Süleymanşah'ın vezirliğine Fahred-din Kâşî², Emîr hacipliğinede Harezmsah'lı Yusuf getirildi³.

5. Sultan Muhammed'in Hemedan'a Dönüşü

Irak Selçuklu Devletinin paitahtı Hemedan'ı ele geçirerek tahta çıkan Süleymanşah burada fazla tutunamadı. Onun kabiliyetsizliği içki ve eğlenceyle dolu sefahat yaşantısı Emirleri rahatsız etmekteydi. Diğer yandan Süleymanşah'ın kayın biraderleri olan Harezmsah'lı Yusuf ve Yınal Tekin'in Sultan üzerindeki nüfuzları da emirleri rahatsız eden diğer bir etkendi⁴.

Bir süre sonra büyük Emirlerden İldeniz Hemedan'dan Azerbaycan'a, Aksungur'da Meraga'ya döndüler. Bu Emirlerin Hemedan'dan ayrılmaları üzerine durumdan rahatsız olan diğerleri Süleymanşah'ı kendi kontrolleri altına almak için vezirlik ve Emîr hacipliği makamlarını değiştirmeye kara verdiler. Buna göre vezirliğe Sultan Mesud'un veziri olan Şemseddin Ebu'n-Necib'i, emîr hacipliğinede Muzaffereddin Alp Argun'u getireceklerdi. Ancak sonradan bu değişiklik yerine sadece Harezmsahlı Yınal Tekin'i tutuklamayı kararlaştırdılar⁵. Bu gelişmede bize Emirlerin rahatsızlığının asıl kaynağının Harezmsah'lı meliklerin devletin ve Sultanın üzerindeki etkilerinden meydana geldiğini göstermektedir.

1. Bundârî, *aynı yer*; Râvendî, *aynı yer*.

2. El-Mu'im Ebu Nasr Ahmet b. el-Fazl b. Muhammed el-Kaşani'nin oğlu, Fahreddin Abu Tahir bkz. Bundârî, s. 211; Ayr. bkz. Râvendî, II, s.253.

3. Râvendî, II, s.253; Reşîde'd-Din, s.145; I. Kafesoğlu, *Harezmsahlı Devleti Tarihi*, Ankara 1992, s.63

4. Bundârî, s.212

5. Bundârî, *aynı yer*; Diğer kaynaklarda sadece Yusuf'un ismi gecmekte. Bkz. Râvendî, I, s.253; Reşîde'd-Din, s.145

Yınal Tekin, Emirlerin bu kararını öğrendiğinde hemen kız kardeşi ile Sultan Süleymanşah'a haber yolladı Ona ordunun kendisine isyan edeceğini ve yerine yeğeni Muhammed'i çıkaracaklarını söyleyerek derhal Hemedan'ı terk etmesi gerektiğini bildirdi¹. Kendisine verilen haberin doğruluğu üzerinde fazla kafa yormadığı anlaşılan Süleymanşah, Yınal Tekin'in bu haberiyle oldukça telaşlanmış olacak ki yanına karısı, kayın biraderleri Yusuf ve Yınal Tekin'i de alarak gece yarısı gizlice Hemedan'dan kactı². Ravendi'nin verdiği bilgiye göre Süleymanşah, Mazenderan tarafına gitmişti³.

Sabah olduğunda Süleymanşah'ın kacımış olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine de emirler sultansız kaldıklarından olsa gerek Hemedan'ı terk ederek ülkelerine geri döndüler.

Hemedan'dan Isfehen'a kaçmak zorunda kalan Sultan Muhammed buradan amcası Süleymanşah'a karşı etrafındaki emirlerle mektuplaşarak bir ittifak cephesi oluşturmaya çalışıyordu. Rey hâkimi Emîr İnanç'da Muhammed'in yanında ona destek vermekteydi. Muhammed bu hazırlıklar içersinde iken Isfehan'a, Süleymanşah'ın Hemedan'a kaçtığı haberi geldi⁴. Muhammed önce buna inanamadı. Çünkü bu kendisini ortadan kaldırmak isteyen Emirlerin bir tuzağı olabilirdi oldukça ihtiyatlı davranarak bir müddet bekledi. Nihayet haberin doğruluğu tam olarak ortaya çıkınca doğruca Hemedan'a gitti ve tekrar saltanata kavuştu. Bu olayların tamamı 548/1153 yılı Haziran-Temmuz aylarında gerçekleşmiş olmalı. Zira Süleymanşah'ın aynı yılın Ağustos ve Eylül aylarında Sultan Sencer'in Horasan'da Oğuzlara yenilmesiyle Nişabur'a getirilerek adına hutbe okutulduğunu görmekteyiz⁵.

Sultan Muhammed saltanatının ilk aylarında az daha Irak Selçuklu devleti tahtını amcası Melik Süleymanşah'a kaptıracaktı. Süleymanşah'ın devlet adamlığı yeteneklerinden yoksun olması ve şahsi zaafı Muhammed için önemli bir avantaj teşkil etmiş ve Hasbeg'den sonra bu büyük tehlikeyi de bertaraf ederek tekrar Irak Selçuklu Sultanı olarak hakimiyetini tesis etmişti. Ancak ileride de göreceğimiz gibi bu Muhammed'in amcası Süleymanşah ile arasındaki mücadelenin ilk safhası idi.

1. Bundârî, *aynı yer*; Râvendî, *aynı yer*; Reşidü'd-Din, *aynı yer*.

2. Bundârî, *aynı yer*; Ravendi ve Reşidü'd-Din de Harzemşahlıların Sultanla kaçtığına dair bir bilgi yok. Bkz. Râvendî, *aynı yer*; Reşide'd-Din, *aynı yer*.

3. Râvendî, II, s.255

4. Bundârî, s.212; Râvendî, II, s.254; Reşide'd-Din, s.145

5. Bu konu ilerideki bölümlerde ele alınacak

Sultan Muhammed Hemedan'daki hakimiyetini tekrar sağladıktan sonra, şehirde büyük bir imar faaliyetine girişti. Öncelikle Hemedan'da bir köşk yaptırıp Hasbeg'in eski köşkündeki malzemelerini buraya taşıttı. Ayrıca askerleri için büyük bir ordugah yaptırdı. Ardından da şehirde birçok bina inşa ettirdi. Bu arada Cemaleddin İlkufşat emîr hacpliğine, vezir Celaledin yerine de Şemseddin Ebu'n Necip vezarete getirildi¹.

6. Halife-Sultan Münasebetleri

Hz. Muhammed'in vekili anlamına gelen Hilafet, İslam devlet yapısında, ilk halife Hz. Ebubekir'den itibaren peygamberlik dışındaki uhrevî ve dünyevî tüm yetkileri üzerinde toplayan bir müessese olarak ortaya çıkmıştı².

Bu hilafet anlayışı, müslüman olan Türklerin dinamik ve teşkilatçı yapıları ile, İslam dünyasına ağırlıklarını koymaya başlamalarına kadar sürmüştür. Özellikle XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru giderek gücünü ve etkinliğini kaybeden Abbasî halifeliğinin imdadına Selçuklu Türkleri yetişerek, Tuğrul Bey komutasında Şîî Büveyhi hakimiyetine son vermiş ve bunların esareti altındaki Sunnî İslamı ve Abbasî hilafetini kurtarmışlardı. Böylece 1055 yılında Bağdat'a giren Sultan Tuğrul Bey'e, Büveyhiler'in elinden kurtardığı Abbasî Halifesi el-Kâim bi-Emrillah tarafından "Doğunun ve batının Hükümdarı" unvanı verilmiş ve o zamana kadar ki halifelik kurumunun uhdesinde olan dünyevî saltanat resmen devredilerek ödüllendirilmiştir³.

1. Bundârî, s.212.

2. Geniş bilgi için bkz. H.A.R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Trk.trc, .S. Orman, Endülüs yay. İstanbul 1992; H. Cin, A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuk*, Konya 1989. s.169,170; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Kayıhan yay. İstanbul 1991, II. s.121-135.

3. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.34-36, İstanbul 1976; aynı mlf, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.168-204

Böylece İslam dünyasında şimdiye kadar ki hilafelik anlayışı resmi olarak ilk kez, dini ve uhrevi yetkilerden ibaret bir müessese haline dönüşerek, siyasi hakimiyeti Selçuklu Sultanlarına devretmiş oluyordu. Daha önceleri de halifelerin dünyevî selahiyetleri ellerinden alınmıştı Fakat halifenin bir anlaşmayla dünyevî yetkilerini devredip kendisini sadece, İslam cemaatinin dini lideri olarak kalması ilk kez gerçekleşiyordu¹.

Tuğrul Bey döneminde Abbasî Halifesinin kendisine tesbit ettiği bu hakimiyet sınırının dışına çıkmadığını görüyoruz. Tuğrul Bey'de Abbasî Halifeliğine manen bağlı kalmakla beraber, Mısır Fâtımî halifeliğine karşı Sünni İslamın lideri olan Abbasî Halifesinin, koruyucusu ve kollayıcısı olmuştu². Bu anlayışı Tuğrul Bey'den sonraki Büyük Selçuklu Sultanları'nın hepsi devam ettirerek hep tercihlerini Abbasî Hilafetinden yana kullanmışlardı. Ayrıca Tuğrul Bey bütün dünyevî hakimiyetine rağmen halifeye karşı saygı ve hürmette kusur etmiyordu. Bu aslında Türklerin İslama ve Hilafet makamına karşı besledikleri saygı ve hizmetin bir tezahürüydü.

Tuğrul Bey'in ölümünden (Ramanan 455/1063 Eylül) hemen sonra ise Abbasî halifeleri gerek Büyük Selçuklu devleti döneminde ve gerekse Irak Selçuklu devleti döneminde oluşan siyasi buhranlardan istifadeyle devrettikleri dünyevî otoriteyi yeniden tesise çalışmışlarsa da, bu meselelerde en zayıf ve güçsüz Selçuklu sultanları bile saltanat hukukuna gölge düşürmemek için çok dikkatli olmuşlar, halifeleri uhrevî nüfuzları dışına çıkmamaya zorlamışlardır³.

-
1. A. Özeydin, *Muhammed Tapar Dönemi Selçuklu Tarihi*, s.144-145 ; Ayrıca krş, M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.34-46.
  2. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, s.53-54
  3. Halife-Sultan münasebetleri için bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.346-348; M.A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.43-91 ve 255-284; aynı mlf. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.168-205; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.132-134; A. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, s.144-148

a. Halife Muktefi'nin Sultan Mesud'un Ölümünden Sonraki Faliyetleri

Sultan Mesud, Halife Reşid'i azl ettikten sonra, Hilafet makamı için metbuu Sultan Sencer'e başvurarak onun tasvibini almış ve veziri Şereffed'din Ali bin Tarradüzzeybi'nin tavsiyesi ile Ebu Abdullah Muhammed İbnü'l-Mustazhir'i "El-Muktefi'li-Emrillah" ünvanı ile halife olarak seçmişti (Zilhicce 530/1136 Ağustos)¹

Muktefi daha hilafet makamına çıkışından itibaren Selçuklular ile olan hakimiyet mücadelesini lehine çevirebilmek için çeşitli tedbirler alarak ordusunu güçlendirmeye çalışmıştı. Ancak, Sultan Mesud'un kudretli bir hükümdar olması sebebiyle onun döneminde açıktan herhangi bir mücadeleye girişmeye de cesaret edememişti. Fakat Sultan Mesud'un ölümü üzerine harekete geçen halife Bağdat şahnesi Mesud Bilâli ile diğer Türk komutanları kovmuş, diğer taraftan da Vasıt, Hille, Kûfe, Basra ve Tekrit'i işgâl ederek Bağdat'ta bir hilafet devleti kurmayı başarmıştı. Nitekim bütün bunları, Irak Selçuklu Devletinin zafından faydalanarak yapmıştı. Şimdi bu gelişmeleri ayrı ayrı ele alalım;

Sultan Mesud'un ölüm haberi Bağdat'a ulaşınca Halife ile araları iyi olmayan Bağdat şahnesi Mesud Bilâli, burada daha fazla duramayacağını anlayarak İhta bölgesi olan Tekrit'e gitti. Bunun üzerine halife Muktefi askerlerine şahnenin ve Sultanın adamlarının evlerini zapt ettirerek buraların yağmalanması emrini verdi. Böylece Halife Bağdat'ın tek hâkimi olmuştu².

Tekrit'e giden Mesud Bilâli bir süre sonra halifeye karşı ittifak ister gibi görünerek, Bağdat'ın sancak merkezlerinden biri olan Hille'ye, Emîr Salargird'in yanına geldi. Salargird'i buraya Mesud'un yerine Sultan olan Melikşah bir orduyla beraber göndermişti. Mesud Bilâli Hille'ye tek başına

-
1. Bundârî, s.169; İbnü'l-Esîr, XI, s.47, (bu kaynak halife ile sultan arasında bir antlaşmanın yapıldığını belirtir).; İbnü'l-Azrak, s.55-58; Ebu'l-Ferec, II, s.372, Burada Sultan Mesud halifenin sarayına çıkınca veziri çağırıp bu adamın seçilmesi yüzünden onu azarlamış ve şu sözleri söylemişti. "Olgunlaşmış bir ortamda yaşlı ve akıllı bir adamı seçmekle hata ettin. Bir genç adamı seçip yetiştirmiş olsaydın sana daha iyi bakardı. Memleketin idaresi ve kumandası uzun bir senin elinde kalırdı. Bu adamı seçmek yüzünden istifade edemeyeceğini sanıyorum ve bu düşüncemin doğru olduğunu göreceksin".
  2. İbnü'l-Esîr, XI, s.143; İbnü'l-Azrak, s.93; Bundârî, s.211 (bu kaynak Mesud Bilâli'nin, Mesud'un ölümünden hemen sonra Hille'ye gittiğini elirtmektedir)

hakim olmak gayesiyle Emîr Salargird'e kurduğu bir tuzakla onu boğdurarak Fırat'a attı. Halife durumdan haberdar olunca vezir Avnuddin b.Hübeyre ile birlikte bu bölgeye asker sevketti.Yapılan muharebeyi kaybeden Mesud Bilâlî tekrar Tekrît'e döndü¹. Hille'ye hakim olan vezir Avnuddin daha sonra Kûfe ve Vasıt'a birer birlik göndererek buraları da halifenin hakimiyeti altına almak istedi. Ancak Sultan Melikşah'ın askerleri buna mani olarak tekrar buraları ele geçirdiler Bunun üzerine halife bizzat bir ordu ile Bağdat'tan hareket etti. Sultanın askerlerinin kaçması üzerine de Vasıt'a tamamen hakim oldu (Zilkade 547/Şubat 1153)².

Böylelikle Halife Muktefi Hille, Kûfe ve Basra şehirlerini ele geçirerek Tekrît hariç olmak üzere Bağdat bölgesinin tamamında hakimiyetini ilân etmiş oluyordu. Bundârî Halifenin hakim olduğu saha hakkında; Halife Kûfe nihayetinden Hulvan'a, Tekrît Hududundan, Abadan'a kadar Irak'ı elde etti. Vasıt ve kazalarının, nahiyelerinin, kaleleri ve vilayetleriyle beraber Basra'yı, Hille'yi, Kûfe'yi, Nehrilmülk'ü, Nehri İsa'yı Duceyli, Razan ve Hulvan nahiyelerine kadar Horasan yolunu ikta etti." demektedir³.

Halife bir süre sonra Mesud Bilâlî'nin İkta'ı olan Tekrît'i de hakimiyet bölgesine katmak için başlarında veziri Avdüddin bin Hubeyre'nin oğlu Ebü'l Bekir ile yakın adamlarından Turşek olduğu halde büyük bir askeri birliği buraya sevk etti. Ancak yolda Ebu'l Bekr ile emîr Turşek'in arası açıldı ve Ebu'l Bekr bir mektup ile halifeye emîr Turşek'i şikayet etti. Halife'de onu tevkif etmesini bildiren cevabını yolladı. Kendisi aleyhindeki bu haberi öğrenen Turşek, Mesud Bilâlî ile gizlice anlaşarak vezirin oğlu ve yanındaki zevatı tevkif edip Mesud Bilâlî'ye teslim etti. Bu elişme üzerine Halife Bağdat'tan hareketle Tekrît'e gelip burayı muhasara altına aldı. Fakat muhasaradan bir netice elde edemeyince 548 sonu/1153 tarihinde geri dönmek zorunda kaldı⁴.

1. İbnü'l-Esîr, XI, s.143; Hüseyîni, Salargird için, Salar-cur bin Zübeyr el-Kürdi diyerek, olayları farklı bir şekilde anlatmaktadır. (bkz. Hüseyîni, s.91)

2. İbnü'l- Esîr, aynı yer; İbnü'l-Azrak, s.93-94

3. Bundârî, s.213

4. İbnü'l-Esîr, XI, s.164

b. Halife'nin Muhammed'in Sultanlığını Onaylamaması

Sultan Muhammed amcası Süleymanşah'ın Hemedan'dan kaçmasından sonra tekrar taht merkezi olan bu şehre gelerek hakimiyetini tesis etmişti. Sultan Muhammed Hemedan'a geldikten sonra saltanatını tastik ettirmek gayesi ile Halife Muktefi'ye bir elçi göndererek adına hutbe okutmasını istedi¹. Hatta gönderdiği mektubunda ağır yeminler ile birlikte Halife'ye; "Bazı benden evvel gelen sultanlar gibi değilim. Ben muti bir kulum ve imamete mutekidim. Ne emri tecavüz ne de nehy edilen birşeyi irtikap ederim. Eğer halifenin rızasını tahsil edebilirsem kendimi Allah'ın indinde makbul ve nefretini kazanırsam matnud kullarından sayarım"² diyerek, ona son derece saygılı bir üslup içersinde teminat vermekte idi. Esasen ileride de göreceğimiz gibi Sultan Muhammed halifenin bütün olumsuz tavırlarını ve Selçuklu hakimiyetini tanımayan faaliyetlerine rağmen, bu makama karşı hep saygılı, hep uzlaşmadan yana tavır almıştır. Nitekim incelediğimiz bütün kaynaklar sultanın bu tavırını doğrulamaktadırlar³.

Halife Muktefi Sultan Muhammed'in bütün iyi niyetlerine rağmen hutbelerde adının okunması isteğini reddetti⁴. Bundârî, Halifenin Emîr Hasbeg'in öldürmesinden dolayı Sultan Muhammed'i suçladığını, bu sebepten teklifini kabul etmediğini belirtti ise⁵ de bu çok gerçekçi bir sebep olmasa gerektir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi halife, dünyevî hakimiyet peşinde koşarak Bağdat'ta bir Hilafet devleti kurma çabas içersindeydi. Bütün mücadeleleri bunu gerçekleştirmeye matuf çabalardı. Irak Selçuklu Sultanı olan Muhammed'in isteğinin reddedilmesi de onun Selçuklu hakimiyetini tanımadığını gösteren bir tavır olarak ele alınmalıdır.

Sultan Muhammed'in Halife'ye yaptığı bu ricanın reddedilmesinden bir süre sonra, Bağdat'ta kraları bulunan emirler, başlarında Mesud Bilâli olmak üzere Sultan'a gelerek, onun mutlaka Bağdat'a sefer yapması gerektiğini, Halife'nin topraklarını ve evlerini zorla ellerinden alıp başkalarına verdiğini söyleyerek onu ikna etmeye çalıştılar. Hatta Hemedan'da olan Mesud Bilâli Sultan'a Bağdat'ın fethinin çok kolay olduğunu, şayet buna teşebbüs ederse

1. Bundârî, s.214; İbnü'l-Esîr, XI, s.181; Hüseyîni, s.92

2. Hüseyîni, aynı yer; Ahmed b. Mahmud, II. s.87

3. bkz. Hüseyîni, aynı yer; Bundârî, aynı yer; Ahmed b. Mahmud, aynı yer.

4. Bundârî, aynı yer; Hüseyîni, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Ahmed b. Mahmud, aynı yer.

5. Bundârî, aynı yer.

Bağdat ahalisinin kendisine hiç mukavemet etmeyeceğini, bu işin için bin kişilik bir askeri birliğin yeterli olacağını söyleyerek devamlı olarak Sultanı harekete geçirmeye çalışıyordu¹.

Sultan Muhammed bütün bu ısrarlara rağmen "Acele etmeyiniz. Halifeye muhalefet meşumdur. Ona dost olanlar memduh ve düşmanlık edenler meznumdur. Saltanatın ibdidasını, halifeye düşmanlık ve ona muhalefet niyetiyle istiftah etmeyi çirkin buluyorum."² diyerek bu meseleyi güzellekle halletmek istediğini yani saltanatın tasdiki için halife ile anlaşma yolunu benimsediğini göstermekteydi.

Sultan Muhammed böylelikle hem devletin içersinde bulunduğu buhranlı bir dönemde halifeyi karşısına alarak devletin iyice yıpranmasını önlemek istiyor, hem de halifenin yaptığı herşeye rağmen, Selçuklu Sultanlarının İslamın temsilcisi olarak gördükleri Hilafet makamına karşı besledikleri sonsuz hürmeti sergiliyordu.

c. Bikemza (Becimza) Muharebesi

Halife tarafından Bağdat'daki dirlikleri ellerinden alınan emirler -ki bunların başlıcaları; Mesud Bilali, Alp Kuş, Hemedanlı Sungur ve Turşek'dir- bütün ısrarlarına rağmen Sultan Muhammed'i daha fazla kuvvet kazanmadan Halife üzerine sefer için ikna edememişlerdi. Bunun üzerine de kendilerinin Halife üzerine sefere çıkmaları için Sultan'dan izin vermesini istediler³.

Sultan Muhammed'e gelen bu emirler; "Biz gideceğiz ve bu işi yoluna koyacağız. Bu yükü senin üzerinden alacağız." dediler. Sultan da cevaben "Ben fikrimi size zikrettim ve niçin istemediğimi de size tarif ettim. Artık bildiğinizi işleyiniz ve bildiğinizi yapınız." dedi⁴. Sultandan Irak üzerine sefer için izin alındıktan sonra, Alp Kuş ve Mesud Bilâli Sultan ,Muhammed'e

1. Bundârî, s.214; Hüseynî, s.92

2. Bundârî, aynı yer.

3. F. Sümer, "Arslanşah", *DİA*. V. s.405; M. H. Yınanç, " Arslanşah", *İA*. II. s.610

4. Bundârî, s.214

"Hükümdardan feragat edemeyiz. Çünkü eğer Emîr el-Müminin bizzat harbe iştirak ederse emirler onun karşısında duramazlar. Tekrît'te bulunan iki melikten¹ birinin halifenin mehdi karşısında durmasına mücadele etmek lazımdır" dediler. Ve Sultan Muhammed buna da mücadele etti².

Kendisinin Halife üzerine yürümesini uygun bulmayan Sultan, emirlerin Halife'nin ordusu ile savaşmalarına, Halife bizzat karşısına çıkarsa da Tekrît'te bulunan şehzadelerden birinin askerinin başına geçirilmesine izin vermişti. Sultan Muhammed'den izin alan emirler onunla vedalaşarak, yanlarında topladıkları büyük Türkmen kütlesiyle Irak'a doğru harekete geçtiler. Bu arada Mesud Bilâli halen elinde bulunan Tekrît kalesine haber göndererek meliklerden Arslanşah bin Tuğrul'un yanına getirilmesini istedi. Melik Arslanşah'ın getirilmesi üzerine, onu bir hükümdar gibi giydirerek, ordunun merkezinde yer verdi ve yanında bulunan emirlere "İşte halifeye karşı emrinde savaşacağımız sultan budur." dedi³.

Halife kendisine karşı Selçuklu emirlerinin büyük bir Türkmen kütlesiyle Lihfe kadar geldiğini haber aldığı anda hemen hazırlıklara girişti. Önce kendi adamlarından ve Câvâniyye Kürtlerinden oldukça fazla miktarda asker topladı. Ayrıca bunlara Hille hâkimi Mühelhil, Basra hâkimi Emîr Mengübars el-Müsterşid, Vast hâkimi Kutlug Bars, Batayh ve Garraf hakimi, Emîr Bedr b. Muzaffer b. Hammad gibi civarındaki şehirlerin emirleri de askerleri ile birlikte katıldılar. Böylece Halife Hille, Vast, Basra gibi Irak'ın çeşitli bölgelerinden oldukça önemli bir kuvvet meydana getirmişti⁴. Bu ordu için Hüseyinî "Bağdat'ta öyle bir asker topladı ki şimdiye kadar misli görülmemişti." demektedir⁵.

1. Tekrît Kalesinde tutulan bu iki melik; Melikşah b. Selçuk b. Muhammed ile Arslanşah b. Tuğrul b. Muhammed'dir. (Bkz. Bundârî, s.215)

2. Râvendî, II, s.271; Ayr.Krs; M.H. Yınanç, *agm*, II, s.610; F. Sümer, *agm*, V, s.405.

3. İbnü'l-Esir, XI, s.168; Bundârî, Mesud Bilâli'nin Arslanşah'ı yanındaki Emirlerin Halifeye karşı savaşacak askerlere güven ve meşruiyet kazandırması için onların isteğiyle getirdiğini zikreder. (bkz. Bundârî, s.215); Hüseyinî ise; Mesud Bilâli'nin Sultandan izin almadan Tekrît'e gittiğini, oradan Arslanşah'ı alarak Lihfte Alp Kuş Günhar ve birçok Türkmen kuvveti ile hareket ettiğini zikreder. (bkz. Hüseyinî, s.92)

4. Bundârî, s.215; Hüseyinî, s.92

5. Hüseyinî, s.92

Nihayet iki ordu bölgelerinden hareketle Ba'kuba yakınlarında "Bikemzâ" denilen mevki'de karşılaştılar¹. Karşılıklı ok atışlarıyla ve ufak çarpışmalar ile onsekiz gün geçtikten sonra Recep ayının sonlarında (549/10 Ekim 1154)saıl muharebe başladı². Halife el-Muktefi ordusunun sağ koluna Kuveyda b. Selametüt'l-Kümme ile Bedr b. Hammad'ı sol koluna ise Vasıt Emir'i Kutlug Bars'ı yerleştirmiş, kendisi de veziri Avnüddin ve Basra Emiri Mengü Bars el-Müstersid ile birlikte merkezde yer almıştı³.

Muharebe başladığında Selçuklu ordusunun sol cenahında bulunan Mesud Bilâli, Halifenin ordusunun sol cenahına hücum ederek burayı bozguna uğrattı ve Bağdat'a kadar sürdü. Hatta halifenin hazineleri yağmalanıp hazinedarı dahi öldürüldü⁴. Kısa süre sonra toparlanan Halifenin ordusu sağ cenahındaki Emîr Menyübars'ın komutasında, Selçuklu ordusunun Alp Kuş ve diğer Türkmen Emirleri de bulunduğu kısma hücum ederek bozdu. Diğer yandan Halife bizzat kendisi de merkezdeki kuvvetleriyle harekete geçince, Mesud Bilâli, Alp Kuş ve Turşek komutasındaki Selçuklu ordusu tam bir hezimete uğradı. Birçok Selçuklu askeri öldürülürken Halife'nin askerleri Türkmenlerin ne kadar malı ve sürüleri varsa hepsini ganimet olarak aldı⁵.

Emîr Alp Kuş yanına Melik Aslanşah'ı alarak Lihif şehri ve el-Mahiki kalesine doğru bozgun halde çekilirken diğer emirlerden Mesud Bilâlî ve Turşek'de, Vasıt istikametine doğru çekilmişlerdi⁶. Böylelikle Irak emirleri komutasındaki Selçuklu ordusu Halife Muktefi karşısında ağır bir yenilgi almıştı. Bu sırada Sultan Muhammed Hasbeg b. Aksungur ile beraber emirlere yardımcı kuvvetler göndermiş fakat Hasbeg er-Razan'a geldiğinde bozgun haberini alarak geri dönmüştü⁷.

1. İbnü'l-Esîr, XI, s.168; Bundârî, s.215, (Bu kaynak muharebenin Bağdat'a iki konak mesafede Becimza'da olduğunu söylemektedir).

2. İbnü'l-Esîr, XI, s.168

3. Bundârî, s.215; Hüseyîni, s.93

4. Hüseyîni, s.93; İbnü'l-Esîr, XI, s.168

5. İbnü'l-Esîr, aynı yer

6. İbnü'l-Esîr, XI, s.169

7. İbnü'l-Esîr, aynı yer

Muzaffer şekilde Bağdat'a dönen Halife Muktefi (10 Şaban 549/20 Ekim 1154)¹, artık bölgede kesin hakimiyetini tesis etmişti. Bu sırada Mesud Bilâli ile Turşek'in Vasıt 'a girip şehri yağmaladığı haberi gelince vezir Hübeyre bir orduyla buraya sevk edildi. Burada da tutunamayan Mesud BİLâli ve Turşek Hemedan'a Sultan Muhammed'in yanına geldiler².

Melik Arslanşah'a gelince, daha önce de belirttiğimiz gibi emîr Alp Kuş, onu kendi beldesi olan Mahkî kalesine götürmüştü. Sultan Muhammed Selçuklu şehzadesinin kontrolünün dışında bulunmasının kendisine karşı bir koz olarak kullanılabilmesiyle Alp Kuş'a haber göndererek Melik'le birlikte yanına gelmesini istedi. Fakat Alp Kuş'un kısa bir süre sonra (Kasım-Aralık 1154) ölümü üzerine Melik Arslanşah, Atabey İldeniz'e yakın olamak isteyen Hamedan valisi Sungur Hemedani tarafından gizlice Nahcıvan'da bulunan İldeniz'in yanına götürüldü³.

Böylece Sultan Muhammed'in korktuğu başına gelmiş oldu. Bundari'nin ifadesiyle sultan Muhammed bu hadiselerle sebep olan ve yanına kaçan Mesud Bilâli ile Turşek'e büyük bir hiddetle şunları söylemektedir. "... Sonra Melik Arslan'ı elden çıkardınız. Onu muhafaza etmekten gaflet ettiniz. Şimdi o İldeniz'in yanındadır. Meselenin neye müncer olacağını yakında görürsünüz. Hiç şüphe yok ki onun tarafından bana fenalık erişecektir. Bundan başka Halife de bize düşman oldu. Bundan böyle bizim devletimiz, onun tarafından meydana getirilecek karışıklıktan hiçbir zaman hali kalmaz"⁴. Bu ifadelerle Sultan Muhammed sanki geleceği görmüş gibidir. İleride de zikredeceğimiz gibi Sultan Muhammed'in bu tesbitlerinin birçoğu gerçekleşecektir.

1. İbnü'l-Esir, XI, s.168; Bundârî, bu muharebenin 549/1154 yılı sonuna doğru olduğunu belirtirken (bkz. Bundârî, s.217); Hüseyinî, 550 / 1155 tarihini vermektedir. (bkz. Hüseyinî, s.94)

2. Bundârî, s.217

3. Râvendî, II, s.271; Bundârî, s.217; Hüseyinî, s.94; İbnü'l-Esir, XI, s.169 (Bu iki kaynak kim tarafından götürüldüğünü açıklamamıştır.); Ayr. krş. M.H. Yınanç, "Arslanşah", İA. II. s.611; F. Sümer, *agm.* III. s.405

4. Bundârî, s.217

Artık Halife Muktefi'de, Sultan Mesud'un ölümünden beri giriştiği faaliyetlerle iktifa etmeyip, Sultan Muhammed'e karşı Selçuklu meliklerinden Melikşah ve Süleymanşah'ı desteklemek suretiyle bu mücadele de yeni bir sayfanın açılmasına sebep olacaktı.

d. Halifeninin Sultan Muhammed'e Karşı Süleymanşah ve Melikşah'ı Kullanması

548/1153 yılın ortalarına doğru Hemedan'dan kaçarak ,Mazenderan'a oradan da Horasan'a giden¹ Melik Süleymanşah burada veliahtı olduğu amcası Sultan Sencer'in Oğuzların eline esir düşmesi üzerine Tahir b. Fahr el-Mülk tarafından Büyük Seçuklu Sultanı olarak ilân edilmiştir². Fakat beceriksizliği sebebiyle Oğuzlara karşı yaptığı mücadeleyi kaybedince batıya doğru yönelen Süleymanşah yanında 500 süvari ile 550/1145 yılında Isfehan civarına geldi. Ancak Melik Süleymanşah Sultan Muhammed ve Huzistan'a hakim olan Melikşah tarafından ne Isfehan'na, ne de Kaşan ile Huzistan bölgelerine sokulmuştu. Bunun üzerine Melik Süleymanşah Bağdat'a yönelerek el-Lihaf bölgesinde konakladı. Buradan Halife Muktefi'ye mektup yazarak Bağdat'a yanına gelmek istediğini bildirdi³.

Saltanatını onaylamadığı Sultan Muhammed'e karşı kullanabileceği önemli bir kozun ayağına geldiğini gören halife Muktefi Süleymanşah'ın bu isteğini kabul etti⁴.

Melik Süleymanşah Bağdat'a yanında üçyüz asker ve başında Çetr olduğu halde girdi. Onu Vezir İbn Hübeyre' nin oğlu ile Kadı'l-Kudat ve iki meliki karşıladı. Bu karşılamadan sonra (25 Şubat 1156) kadar Bağdat'ta kalan Süleymanşah Muharrem ayında Hilafet sarayına getirilerek ileri gelenlerin oluşturduğu meclis karşısında, Halifeye sadakatle bağlı kalacağına, daima itaatkar olacağına ve Irak'a hiçbir zaman saldırmayacağına dair yemin etti⁵.

1. Râvendî, II, s.255; İbnü'l-Esîr, XI, s.177

2. Bu konu , "Sultan Süleymanşah". bölümünde ele alınacaktır.

3. Râvendî, II, s.255; İbnü'l-Esîr, XI, s.177

4. Bundârî, s.219; Râvendî, II, s.255; İbnü'l-Esîr, XI, s.177

5. İbnü'l-Esîr, XI, s.177; Bundârî, s.220

Bu yeminden sonra, "Şahenşah el-Mu'azzan Gıyase'd-dünya ve'd-dîn" lakabıyla adına hutbe okunarak kendisine vezir ve hâciptayin edildi¹. Böylece Halife Muktefî saltanatını tanımadığı Sultan Muhammed'e karşı Melik Süleymanşah'ı yeni Sultan olarak ilân etmişti.

Süleymanşah (Nisan-Mayıs 1156) yılında Halifenin verdiği üçbin kişilik bir kuvvetle el-Cibal tarafına gitti. Buradan Sultan Muhammed'in kardeşi Melikşah'a haber gönderip kendisine itaat etmesini istedi. Melikşah' da yanında iki bin kişilik bir süvari birliğiyle gelerek Süleymanşah'a katıldı. Bunun üzerine Süleymanşah'da onu, kendisine veliaht ilân etti².

Daha sonra Halife bunların yanına kafi miktarda asker katarak Azerbaycan'a İldeniz'in yanına gönderdi³. Böylece Sultan Muhammed'e karşı oluşturulan bu kuvvet Hemedan'ı ele geçirmek üzere Süleymanşah komutasında harekete geçti. Halifenin kendisine karşı koz olarak ileri sürdüğü amcası Süleymanşah'ın bu hazırlıklarından haberdar olan Sultan Muhammed'de boş durmamış, Musul Atabegi Mevdûd ve onun naibi Zeyneddîn Ali Küçük⁴den kendisine asker göndermeleri karşılığı onlara sahip oldukları yerlerin valiliğini vaat ederek bu güçlü emirleri yanına çekmişti⁵.

Sultan Muhammed kuvvetlenen ordusuyla yanında Emîr İnanç da olduğu halde Süleymanşah'ın üzerine Azerbaycan'a hareket etti. İki ordu Aras nehri kıyısında karşılaşarak, muharebeye giriştiler. Çok çetin geçen muharebeyi Sultan Muhammed kazandı (Cemaziyel evvel 551/Haziran 1156)⁶.

1. Bundârî, s.220-221; İbnü'l-Esîr, XI, s.177; Râvendî, II, s.255; (Ayrıca Ravendi ve Hüseyini Süleymanşah'a Bağdat'a Melik'ül Müstecir yani sığıntı hükümdar dediklerini belirtmektedir (bkz. Râvendî, aynı yer; Hüseyinî, s.99)

2. İbnü'l-Esîr, XI, s.178

3. Hüseyinî, s.99; Bundârî İldeniz'in bunlara pek ehemmiyet vermediğini belirtmektedir. (bkz. Bundârî, s.221, zira bu mücadelede İldeniz fazla bir çabada sarf etmemiştir.) ;İbnü'l-Azrak, s.119

4. Gen.bil.bkz. G. Ögün, *Beğteginliler Erbil'de Bir Türk Beyliği*", (Basılmamış Doktora Tezi.), Erzurum 1987.

5. İbnü'l-Esîr, XI, s.221

6. Bundârî, s.221; İbnü'l-Esîr, XI, s.178; Râvendî, II, s. 256; İbnü'l-Azrak, s.120; Hüseyinî, s.99.

Sultan Muhammed karşısında büyük bir yenilgiye uğrayan Süleymanşah yanında halifenin üçbin kişilik ordusundan arta kalan elli kişi ile birlikte Şehrizar üzerinden Bağdat'a doğru hareket etti¹. Sultan Muhammed' in daha önce yardımını istediği Ali Küçük, Süleymanşah'ın mağlûp bir vaziyette kendi bölgesinden geçmekte olduğunu haber alınca, Şehrizar'daki naibi Emîr Bazzan'a onun yolunu kesmesini emredip, kendisi de Musul'dan askerleri ile hareket etti. Nihayet Kara-Beli Derbendi Kısıık mevkiinde Ali Küçük tarafından yakalanan Süleymanşah Musul'a getirilerek hapsedildi². Ali Küçük durumu bir mektupla Sultan Muhammed'e haber vererek her zamankendisinin hizmetinde olacağını bildirdi. Bunun üzerine Sultan Muhammed'de, Ali Küçük'ten Süleymanşah'a iyi davranmasını ve kendisinden emîr alıncaya kadar onu hapiste tutmasını istedi³. Bu arada Sultan Muhammed'den özür dileyen İldeniz, oğlu Pehlivan'ı Sultanın yanına Irak'a yolladı. Muhammed'de onunla barışıp gönlünü aldı⁴.

Böylece Sultan Muhammed hem amcasını ikinci kez mağlûp etmiş hem de Halife Muktefi'nin kendisine karşı ikinci tertibini bozmuş oldu. Ancak bu olaylar artık Sultan Muhammed'in bizzat Halifeyle karşılaşarak kozlarını paylaşması gerektiğini de göstermekteydi.

e. Sultan Muhammed'in Bağdat Muhasarası

Sultan Muhammed Halifenin tertibi ve desteğiyle kendisine karşı taht mücadelesine giren amcası Süleymanşah'ı bertaraf ettikten sonra, bütün ısrarlara rağmen Halifenin sultanlığını nayslamamakta direnmesi üzerine Bağdat'ı muhasara etmeye karar verdi⁵. Böylece Muhammed, Zilhicce 551/Ocak -Şubat 1157 tarihinde Hemedan'dan büyük bir ordu ile Irak üzerine

-
1. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, *aynı yer*; Râvendî, " Süleymanşah yenilgiden sonra Musul'a kaçtı" demektedir (bkz.Râvendî, II, s.256); Hüseyî, s.100.
  2. Bundârî, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, *aynı yer*; İbnü'l-Azrak, s.120; Hüseyî, *aynı yer*; Ayr.krş. G. Ögün, *age*, s.30
  3. Bundârî, *aynı yer*; Hüseyî, *aynı yer*; Ayr.krş. G. Ögün, *age*. s.30-31
  4. Râvendî, II, s.257; Hüseyî, s.99
  5. İbnü'l-Esîr, XI, s.181

harekete geçti¹. Daha önce Musul hâkimi Atabeg Kutbeddin ile naibi Ali Küçük'den muhasara için yardım vaadi almıştı².

Sultan'ın Bağdat üzerine hareket ettiği haberini alan Halife hemen hazırlıklara girişerek, bir taraftan civardaki emirlere haber salıp asker topluyor, diğer yandan da şehrin çeşitli yerlerine askerler yerleştirip, mancınıklar ve surlar inşa ettiriyordu. Gerçi Halife Muktefi, Sultan Mesud'un ölümünden beri boş durmamış, Bağdat'a muhtemel bir saldırıya karşı her türlü hazırlığı yapmıştı. Bu hazırlıklar için Bundârî; "Sultan Mesud vefat edip hadim Mesud Bilâlî'yi Bağdat'tan sürdüğü günden beri zahire tedarik etmeyi, mühimmat toplamayı, silah yapımcıları işlerine devam ettirip kuvvet kesbetmeyi emretmişti. Mancınık için lazım olan taş bulunamıyordu. Gemilerle onlardan binlercesini getirtti. Harp gemileri yapılmasını emretti. Bu gemiler Dicle'de dağlar gibi durarak dehşet ilân ediyorlardı." demektedir³.

Sultan Muhammed aynı ay içerisinde Bağdat önlerine gelerek ordugahını şehrin batısına, Dicle'nin güney-batı yakasına kurdu. Bu sırada durumun vehametini anlayan Bağdat halk arasında büyük bir panik yaşanmaktaydı⁴.

1. Bundârî, s.226; İbnü'l-Esîr, XI, s.181; İbnü'l-Azrak, s. 119,(Bu kaynak Muharrem 552 tarihini verirken Muhammed 'in İlbâğış, Mesud Bilâlî ve Ali Küçük ile birlikte Bağdat'ı kuşattığı belirtir).

2. İbnü'l-Esîr, XI, s.181

3. Bundârî, s.227; hazırlıklar için bkz.Hüseyinî, s.94

4. Bundârî, aynı yer;İbnü'l-Esîr, aynı yer;Diğer bir rivayete göre;"Sultan Bağdat'a geldiğinde Bab üç Semâsiye'de karar kıldı. Askerlerine harp emri vermeden bir müddet burada bekleyerek halifeyle mektuplaşıp ona saygı ve hürmette kusur etmediğine buraya harp için gelmediğini sadece hutbelerde adının okunmasını istediğini bildirir. Fakat Halife "Sen Hemedan'a git bu mesele müzakere edilinceye kadar orada bekle." diyerek Sultana tatmin edici bir cevap vermemişti .(bkz. Hüseyinî, aynı yer.); Ebul-Ferec, II, s.397

Bağdat'ta bu gelişmeler olurken Halifenin bir süre önce işgâl etmiş olduğu Vasıt, Basra hâkimi Erkuş tarafından, Hille'de Emîr Mühelhil tarafından zapt edilmişti¹. Sultan Muhammed'de bunun üzerine Vasıt, Hille, Kûfe ve Basra'ya yeni iktalı valiler, şahne ve mutasarrıflar tayin etti².

Daha önceden Sultan Muhammed'e her türlü yardımı yapacağına dair söz veren Ali Küçük'de vaat ettiği günde mükemmel hazırlanmış ordu ve mühimmatı ile muhasaranın yapıldığı Bağdat'a geldi⁴. Bunun üzerine Sultan Muhammed, Ali Küçük ile birlikte Bağdat'ın batı tarafından şehri üstten görebilecek bir yerde konarak mevzi aldılar. 15 Muharrem 552/27 Şubat 1157 tarihinde hiç kimsenin Bağdat'ın batı yakasında oturmaması Halife tarafından münadiler aracılığıyla duyuruldu. Daha önceleri ufak tefek çatışmalarla süren muhasara özellikle Ali Küçük'ün gelmesiyle Bağdat'ın batı yakasından itibaren şiddetlenmeye başladı ve burada bulunan Avama yağmalandı. Sultan Remle yakınlarına geldiğinde, Halife de halka silah dağıttırarak, mancınık ve arradelere kurduruyordu³. Sultan Muhammed, yanında Ali Küçük ve askerleriyle 20 Muharrem 3-4 Mart'ta tekrar harekete geçip Rakka yakınlarına gelip Tac tarafını ok yağmuruna tutmaya başladı. Özellikle 3 Sefer 17 Mart'ta iki taraf arasında müthiş çatışmalar oldu⁴.

Öte yandan, Dicle nehrinin şehri ortasından ikiye bölmesi sebebiyle bu nehir üzerinde de önemli çatışmalar ceryan etmekteydi. Selçuklu ordusunun nehir üzerinde yeterince gemisinin olmaması Sultan Muhammed'i zor duruma bırakmıştı. Zira Halifenin gemilerinin fazla olması hem Sultanın buradaki hareket alanını daraltıyor hem de, askerlerine çok zaiyat verdiriyordu. Ancak tam bu sırada Halifeyle arası bozuk olan Garraf hâkimi Bedr b. Muzaffer b. Hammad Sultan Muhammed'e bu problemi halledebileceğini söyleyerek Vasıt'a gitti ve ordan çeşitli büyüklüklerde gemirleri mürettebatıyla birlikte getirdi.

---

1. Bundârî, s.227

2. Bundari, *aynı yer*; Ravendi, II, s.256; Hüseyini, s.95; Ayrıca bkz. G.Öğün, age. s.32

3. İbnü'l-Esir, XI, s.182; Bundârî, *aynı yer*.

4. İbnü'l-Esir, *aynı yer*.

Ancak halife kuvvetlerinin engellemesi nedeniyle Selçuklu gemilerinin Dicle'ye indirilmesi iki ayda gerçekleştirilebilirdi¹. Bu sırada Hille emiri Beni Esed de büyük bir kuvvetle gelip onlara katılmıştı².

Gemilerin indirilmesinden sonra sultanlık sarayının yukarı tarafında Dicle üzerine de bu gemilerden köprü yapıldı. Bundan sonra, Sultan Muhammed, Ali Küçük ile şehrin batı yakasında kalırken, Selçuklu ordusunun bir kısmını Atabeg Ayaz, İzzeddin Satmaz ve diğer büyük emirlerle birlikte şehrin doğu yakasına geçirdi³. Böylece Bağdat her iki yandan da muhasara altına alınmış oldu. Ayrıca muhasaranın bu şekilde sıklaştırılması sebebiyle erzak maddelerinin sevk dilememesi halkın yiyecek sıkıntısı çekmesine sebep olmaktadır⁴.

Muhasara bu şekilde devam ederken Halifenin veziri Avned-din Yahya b. Hübejr'de boş durmuyor, muhasaranın başından beri Atabeg Şemsüddin İldeniz ile mektuplaşarak, onu iki şehzadeden biri, yani Melikşah yada Arslanşah'ı yanına alarak Hemedan'a hareket etmeye teşvik ediyordu⁵. Ayrıca bir taraftan da, Sultan Muhammed'in emirlerine son derece değerli hediyeler göndererek, Halifeye karşı mücadele etmenin dinen caiz olmadığını söyleyerek kuşatmayı gevşetmeye çalışıyordu⁶.

-
1. Bundârî, s.225-229; Râvendî, II, s.256,(Burada Muzaffer in 400 gemiyle geldiği elirtilmektedir).
  2. Bundârî, s.229; Hüseyinî, s.96 (bu kaynak Beni Esed'in de Bağdat'a 500 gemiyle geldiği söylense de bunu Emîr Muzafferle karıştırmış olmalıdır).
  3. Bundârî, s.229; İbnü'l-Esîr, XI, s.182; Râvendî, II, s. 256, bu kaynak Emîr Gürdbazu'nunda doğu yakasına geçenler arasında bulunduğunu zikretmektedir .
  4. Bundârî, aynı yer; İbnü'l-Esîr, aynı yer.
  5. Bundârî, s.231
  6. Bundârî, aynı yer; Ebu'l-Ferec, II, s.395; Hüseyinî, s.95-96, (Ayrıca burada, " Bu sözler ve birbiri ardınca gelen hediyeler Sultanın emirleri üzerine tesir etti." denilmektedir,)

Bağdat'ı dört bir yandan abluka altına alan Selçuklu ordusunun dört aya yakın zamandır sürdürdüğü muhasarada bariz bir üstünlüğü vardı. Râvendî'nin ifadesiyle "Şehrin vaziyeti çok sıkışmıştı. Çünkü etrafın varidatını Sultan taraftarları alıyordu. Şehre bir batmanlık yük götürülmesine müsaade edilmiyordu"¹. Nitekim bir keresinde Musul'dan Bağdat'a gönderilen erzak dolu sallara, Dicle'de Selçuklu ordusu el koymuştu².

Sultan Muhammed muhasaranın bu safhasında halifeyle görüşmeye karar verdi. Muhtemelen muhasara sebebiyle zor durumda kalan Halifenin saltanatını onaylayabileceğini düşünüyordu. Yanında bulunan Şahrüddin Muhammed bin Abdülatif el-Hucendî ve Şemsüddin Ahmed saz'el-Gaznevi'yi ayrı ayrı elçi olarak gönderdi. Bunlara Halifeyle görüşme izni verilmediği gibi cevaben de "İstene şeyin elçi vasıtası ile yerine gelmesine imkan yoktur. Eğer siz iyi muamele etse idiniz muharebeden evvel elçi gönderirdiniz. Şimdi eğer yaptıklarınızı geri alır ve dönerseniz ve ahali sizin yaptığınız işe pişman olduğunuzu görürse o zaman elçiyi dinleriz ve vasıta olarak kabul ederiz." denildi³. Bu cevap üzerine çatışmalar tekrar hızlandı. Selçuklu ordusunun iyice şehre yüklenmeye başladığı bir sırada, Melikşah'ın Atabey İldeniz ile birlikte Irak'a yürüdüğü ve birçok şehri yağma ile ele geçirerek Hemedan, a doğru ilerlediği, böylelikle Sultan Muhammed'in salatanatının tehlikede olduğu haberi geldi⁴. Bu beklenmedik gelişme, vezir Avuniddin'in yaptığı kışkırtmaların sonunda netice verdiğini göstermektedir⁵.

1. Râvendî, II, s.256-257; Reşide'd-Din, s.149

2. Bundârî, s.230-231 Burada dikkati çeken husus Musul hâkimi Kutbeddin Mevdud'un Sultan Muhammed'e, Helifeye karşı destek sözü vermesine rağmen, bu şekilde bir yardım göndermesidir. Bunu da Kutbeddin'in Atabeyi olan Nureddin Mahmud b. Zengin'in baskısının neticesi olarak açıklana bilir. Hatta İbnü'l-Esir'e göre Nureddin, Ali Küçük'e bir elçi göndererek halifeyle savaştığı için onu kınamıştı.(bkz. İbnü'l-Esir, XI, s.183)

3. Bundârî, s.230.(Bağdat muhasarasında burada bulunan ve hadiseleri Selçuklu aleyhtarı bir tavırla anlatan Bundârî, halifenin bu cevabından sonra Selçuklu ordusunun tutumundan nefretle bahsetmektedir).

4. Bundârî, s.231; İbnü'l-Esir, XI, s.183; Râvendî, II, s.257; Ebu'l -Ferec, II, s.397

5. Bundârî, s.255; Hüseyinî, s.96

Bu haber Bağdat'ta çarpışmakta olan askerlerin arasında büyük bir moralsizlik ve gevşeklik meydana getirdi¹.

Sultan Muhammed bu beklenmedik gelişme üzerine devletin ileri gelenleri ve Ümera ile bir toplantı yaptı. Bu toplantıya katılanlar Vezir Şemsüddin Ebû Necip el-Asam ed-Dergezini, müstevfi Ebû Sad el-Hafavî, müstevfi naibi Kemâl ed-Din Ebu Reyyan ve ümeradan Atabeg Ayaz, İzz ed-Din Satmaz, Şeref ed-Din Gürdbazu, Mesud Bilâli ve Ali Küçük idi. Durum değerlendirildikten sonra, bütün emirlerin doğu tarafına geçmelerine sonunda büyük bir saldırı daha yapılmasına, eğer başarılı olunmaz ise, Melikşah meselesinin hallinden sonra, ileride tekrar dönmek üzere muhasaranın kaldırılmasına karar verildi².

Selçuklu ordusu, hazırlıkların tamamlanması ve köprü'nün kontrolünden sonra, alınan karar gereği sabah erkenden büyük bir izdiham içerisinde Dicle nehri üzerinde kurulmuş olan köprüden karşı kıyıya geçmeye başladı. Fakat tam bu sırada şiddetli bir fırtına çıkması gemilerin yan yan dizilmesiyle oluşturulan köprü'nün kopmasına ve bunun sonucu olarak da askerler arasında büyük bir paniğin başlamasına sebep oldu. Bu panik içerisinde herkes bir tarafa kaçışırken nehirde bulunan Selçuklu gemileri ve kuvvetleri de büyük zayıflar vermekteydi. Öte yandan köprü'nün kopması ile Selçuklu ordusunun bir kısmı nehrin doğu yakasında diğer bir kısmı da batı yakasında olmak üzere ikiye bölünmüştü. Bunu fırsat bilen Halife, kuvvetleriyle karşı saldırıya geçerek, özellikle Dicle'nin doğu yakasında kalan Selçuklu askerlerinin bir çoğunu öldürüp, Zaferiye mahallesindeki Sultan sarayına kadar ilerleyerek burası da yağmalandı. Musul askerleri ise daha güvenlikliydi. Bu gelişmeler üzerine Sultan Muhammed, batı yakasında kalan kuvvetleriyle dağınık bir vaziyette geri çekilmek zorunda kaldı. Bu arada Ali Küçük'de askerleriyle Sultan Muhammed' in güvenli bir şekilde çekilebilmesi için Halife kuvvetlerinin batı yakasına geçmesine mani olmaya çalışıyordu. Nihayet Sultan Muhammed Hulvan'a geldi. Ardından da Ali Küçük yanında sultanın eşyaları, hazine ve cariyeleriyle birlikte yetişti³. Böylece Sultan Muhammed Selçukluların nüfuzundan kurtulmak isteyen Halife'yi itaate mecbur etmek için, dört ay boyunca sürdürdüğü Bağdat muhasarasından yine halifenin tahrikleri

1. Bundârî, *aynı yer*.

2. Bundârî, s.231; İbnü'l-Esîr, XI, s.183; Hüseyinî, s.99

3. Râvendî, II, s.258; Reşide'd-Din

sonucu Atabeg İldeniz ve kardeşi Melikşah'ın tahtını ele geçirme teşebbüsü yüzünden, herhangi bir başarı elde edemedi yenik olarak ayrılmıştı(Rebayülevvel 552/Nisan 1157)¹.

6. Bağdat Muhasarası Sonrasındaki Gelişmeler

Sultan Muhammed'in muhasarayı kaldırıp Hemedan'a doğru geldiğini haber alan Atabeg İldeniz ve Melikşah, burada kaçarak Rey'e hareket ettiler. Sultana bağlı olan Rey Emiri İnanç bunları yolda karşılayarak harbe girdi. Fakat bozguna uğramaktan kurtulamadı. Bunu haber alan Sultan Muhammed yanında bulunan Emir Sakmaz b. Kaymaz el-Harami'yi, bir askeri birlikle yardıma gönderdi. Ancak Rey'den çıkmış olan İldeniz ve Melikşah ile karşılaşan Sakmaz'da yenildi ve ağırlıkları yağma edildi. Bunun üzerine Sultan Muhammed Hemedan'a ulaşmak için daha süratli hareket etmeye başladı. Sultan Hulvan'a geldiğinde ildeniz'in Divener'de olduğu bildirildi. Bu arada Muhammed Emir İnanç'ın Hemedan'a girerek tekrar hutbeyi kendi adına okuttuğunu öğrenince rahatladı². Öte yandan Melikşah ve İldeniz'in yanında bulunan askerlerin de birçoğu dağılmış, beraberlerinde beş bin kişilik bir kuvvet kalmıştı. Bu hadiselerin sonrası ile alakalı kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlayamadık, ancak olayların seyrine bakılırsa büyük ihtimalle Melikşah Huzista'a, İldeniz de Azerbaycan'a dönmüş olmalıdır.

Sultan Muhammed Hemedan'a geldikten sonra İldeniz'i cezalandırmak düşüncesiyle Azerbaycan üzerine yapacağı seferin hazırlıklarına girişti. Ancak bu sıralarda yakalandığı verem hastalığı onun büyük bir sefere çıkmasına mani olacaktı³

1. Bundârî, s.231-232; İbnü'l-Esîr, XI, s.183; Râvendî, II, s.257-258; Hüseyinî, s.99; Ebu'l-Ferec, II, s.397; İbnü'l-Azrak, s.119,(Bu kaynak Cemaziyelevvel demekte); Reşide'd-Din, s. ; O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.252; M. Th. Houtsma, agm. *İA*. VII. s.481
2. İbnü'l-Esîr, XI, s.183; Râvendî, bu hadiseler için "Sultan Hemedan'a beş menzillik bir yere ulaşınca Atabek İldeniz geri döner. Melikşah yalnız kaldığında Huzistan tarafına gitti. Sultan da Hemedan köşküne idi demektedir.(bkz. Râvendî, II, s.259)
3. İbnü'l-Esîr, XI, s.183; Bundârî bunun için "Sultan bundan sonra emeli sakimdardı ve elemde sâkin siyнетinde nasirsız lakin kendisi yok gibi, cismi hasta resmi mis'vec neşatı kırılmış münkâbız bir halde kaldı." demektedir.(bkz. Bundârî, s.255); Ravendi de Sultan Muhammed'in Hemedan'a geldikten sonrası için "Emekler boşa gitmiş ilde yalnız yorgunluk kalmıştı. Hazine bomboştı. Sultan bundan sonra hiçbir hareket yapamadı. Kışın Save'e gidiyor, yazın Hemedan'a dönüyordu. Vücudunu yorgunluk istila etmişti." demektedir. (Bkz. Râvendî, II. s.259).

Melikşah her ne kadar ağabeyisinin karşısından tutunamayarak kaçtıysa da boş durmayıp bir süre sonra Kum ve Kaşan bölgelerini yağmalamıştı. Bunun üzerine Sultan Muhammed kardeşine haber göndererek bu tür davranışlardan vazgeçerse kendisini Selçuklu tahtına veliaht ilân edeceğini bildirdi. Fakat Melikşah buna aldırmadan İsfahan'a gidip şehrin valisi İbnül-Hocemdi ve şehrin ileri gelenlerine burayı kendisine teslim etmelerini istedi. Ancak onlar bu teklifi redederek "Bizim kendisine verilmiş yeminimiz ve sözümüz var. Ona ihanet edemeyiz." dediler. Bu cevaba kızan Melikşah, civar köyleri yağmalamaya başladı. Bunu haber alan Sultan Muhammed ordunun komutanlığına Hadım Bözme'yi getirerek Hemedan'dan hareket etti. Bunun üzerine Melikşah'ın yanındaki topluluk dağılarak Bağdat'a kaçtılar. Sultan hastalığı sebebiyle kardeşini takip edemedi ve Hemedan'a geri döndü¹.

Bir süre sonra Melikşah, Halifeden ayrılan Sungur el-Hemedani ile ittifak yapıp Bağdat üzerine yürüdü. Ancak soğuk ve aşırı yağmur sebebiyle oluşan sellerden bozguna uğrayarak Huzistan'a gitti. Melikşah'a bu sefer de Şemle mani oldu. Zor durumda kalan Melikşah'da Sultan Muhammed'e haber göndererek yanına gelmesine müsaade etmesini istedi. Fakat Sultan Muhammed buna müsaade etmedi. Bunun üzerine Melikşah cür(Kur) Kürtleriyle haberleşerek onları yardıma çağırды. Bu teklife çok sevinen Kürtler dağlardan inerek Melikşah'ın yanına geldiler. Böylece güçlenen Melikşah savaşa girdi ve muharebeyi kazanarak bu bölgeye hakim oldu. Bu hadiseler 553/1158 yılında gerçekleşmiştir².

Sultan Muhammed bir süre sonra kardeşi Melikşah ile sulh yaparak, Huzistan için ona sancak verdi³. Böylece Melikşah'ı etkisiz hale getiren Sultan Muhammed tekrar Bağdat üzerine yürüyebilirdi. Fakat yakalandığı verem hastalığı buna müsaade etmeyecekti⁴.

---

1. İbnü'l-Esîr, aynı yer.

2. İbnü'l-Esîr, XI, s.198-199.

3. Bundârî, s.256

4. Hüseyinî, s.100; Ayr.Krş. C. Alptekin, agm. *DGBİT*. VII. s.318; G.Öğün, age. s.35

C. MUHAMMED'İN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

1. Sultan Muhammed'in Ölümü

Sultan Muhammed Bağdat muharasından (522/1157) döndükten sonra rahatsızlanmış ve bir süre Hemedan'da hasta yatmıştı¹. Sonradan verem olduğu anlaşılan hastalığı zaman içerisinde ilerleyerek Sultanı iyice güçsüz bırakmıştı. Ravendi "Sultan kışın Sâve'ye yazın Hemedan'a gidiyordu. Vücudunu yorgunluk istila etmişti². 554 senesi Zilhicce (Aralık-Ocak 1159)ayına kadar yarı döşekte yarı ayakta kalıyordu." derken bu durumu ortaya koymaktadır. Daha önceki konuda da belirttiğimiz gibi Sultan kardeşi Melikşah ile olan mücadelesinde hastalığı sebebiyle bir kaç kez yarıda kesmek zorunda kalmıştı.

Sultan Muhammed bu rahatsızlığına rağmen Kirman Melikinın kızı ile evlenmek istediğini yineledi³. Zira Sultan Muhammed daha önce(549/1154-1155) yılında Sultan Mesud'un kızı olan karısı Gevher Hatun'un ölümü üzerine Cemaleddin İbn el-Hocendi'yi, Kirman melikinın kızını istemeye göndermişti⁴.

---

1. İbnü'l-Esir, XI, s.198

2. Râvendî, II, s.259

3. Bundârî bunun için; Sultan kırıklığına, mizacının sihhati, hastalığa karışmış ve yolu üzerine ölüm bekçileri dizilmiş olmasına rağmen, Kerman melikinın kızı ile evlenmeye kalkıştı" demektedir.(bkz. Bundârî, s.256); Râvendî, II, s.259

4. Bundârî, s.224-225; Müellif bunun Kirman melikinın Sultan Muhammed'e elçi vasıtasıyla hadiyeler gönderdiğini Cemaleddin'de bu elçiyle gidip dönür olduğunu belirtir; Ayr.bkz. E. Merçil, *Kirman Seçükluları*, TTK. yay. Ankara 1989, s.86-87

Sultan Muhammed, Melik'in kızı Hatun-ı Kirmani'yi istemeleri ve Hemedan'a getirmeleri için bu sefer de Şihâbeddin Miskal-Büzürg ile İmam Şeybani'yi çeyiz ve hediyelerle Kirman'a gönderdi. Şehri donatmış olan halk gelenleri çalgılarla büyük bir coşku içersinde karşıladı. Sultan Muhammed ise hastalığı sebebiyle Hatun'u mahaffe içersinde karşılamıştı. Ancak bu karşılamadan sonra Sultanın hastalığı daha da arttığı için gerdeğe giremedi. Hatun beş ay Sultanın nikahının altında fakat yanındaki çadırda kaldı¹. *Bundâri* Sultan Muhammed'in hastalığının ağırlaştığı bu döneme dair, "Sultan ölü ile diri arasında yaşadı ki ne ümit bağlanacak diri ve ne de yüzü örtülecek ölü değildi" demektedir².

İlkbaharla birlikte yeniden Bağdat'ı kuşatmayı tasarlayan Sultan Muhammed³, 554 yılı Zilkade ayının son Cumartesi günü (13 Aralık 1159) Hemedan'da 7 yıllık saltanattan sonra 32 yaşında iken vefat etti⁴.

Sultanın vefatı üzerine *Bundâri* "Bunu rahmetle anan ve bunun ziya'ına acıyan pek çok oldu."⁵ derken bir başka kaynakta "Ölüm haberi el-Eminül müminin el-Muktefi'ye vasıl olduğu vakitte "Tanrı Muhammed'e rahmet etsin akıllı bir düşmandı" dediğini nakleder⁶.

Sultan Muhammed geride küçük bir erkek evlat bırakmıştı⁷. Onu da ölümünden önce Atabeg tayin ettiği Aksungur el-Ahmedili'ye teslim ederek Meregaya göndermişti. Bunun için İbnü'l-Esîr Sultanın Atabege şöyle dediğini kaydeder. "Ben askerlerin böyle çocuklara itaat etmediğini bilirim; bunu sana emanet ediyorum, onu kendi beldene götür"⁸.

1. *Bundâri*, s.256; *Râvendî*, II. s.259; *Ayr. Krş. E. Merçil*, age. s.72

2. *Bundâri*, s.257

3. *Hüseyinî*, s.100; *Ayr.bkz. C. Alptekin*, agm. *DGBİT*.VII. s.318; *G. Öğün*, age. s.35

4. *Bundâri*, s.257; *Râvendî*, II, s.259, (burada Zilhicce ayı); *İbnü'l-Esîr*, XI, s.208(Burada da Zilhicce / Aralık-Ocak verilmekte); *Hüseyinî*, s.100, (Burada ölüm tarihi 553/1158, saltanatını da 9 yıl olarak gösterilmekte); *İbnü'l-Azrak*, s.25, (Burasıda ölüm tarihini 553 / 1160 olarak vermektedir); *Ayr.Krş. M. Th. Houtsma*, agm. *LA*. VIII. s.481; *C. E. Bosworth*, agm. *EI*², II. s.406

5. *Bundâri*, s.257

6. *Hüseyinî*, s.100

7. *Hüseyinî*, Sultanın kendisinden sonra evlat bırakmadığını zikreder.(bkz. *Ahbar*, s.100)

8. *İbnü'l-Esîr*, XI, s.208

2. Sultan Muhammed'in Şahsiyeti

Es-Sultan Gıyus ed-Dünya ve'd-dîn Ebû Şucâ¹ ünvanlı Sultan Muhammed Râvendî'nin ifadesiyle;güzel yüzlü, pembe çehreli, iri gözlü, uzun saçlı, az ve ince sakallı idi².

Irak Selçuklu devletinin son büyük sultanı kabul edilen Mesud'an sonra mücadeleler içerisinde tahta çıkan ve bütün saltanatı buhranlar içerisinde geçen Sultan Muhammed yumuşak huylu, cömert ve güzel ahlaklı, işlerinde son derece temkinli hareket eden akıllı bir hükümdardı³. Orduya iyi bakar, insanları incitmezdi⁴. Bizzat Bağdat muhasarasında bulunan ve hadiseleri Selçuklu aleyhtarı bir tavırla anlatan Bundari'nin Sultan Muhammed'in ölümü üzerine söylediği şu sözleri oldukça ilginçtir; "Bunu rahmetle anan bunun zîayına acıyan pek çok oldu. Zira bu sultan Selçukluların en halimi ve en alimi, adaleti çok seveni ve en çok inam ve ihsan edeni idi"⁵.

İbnü'l-Esîr, Sultan Muhammed'in öleceğini anladığında askerlerine emîr vererek paralarını, mücevheratını, çok sevdiği cariyelerini ve meliklerini huzurunda toplatıp yüksekçe bir yerden onları görünce ağlayarak, "Gördüğüm askerler, bu paralar, bu köle ve cariyeler benden birer zerre miktarı ayrılıp gidiyorlar. Ömrümü bir saniye olsun arttırmıyorlar" dediğini kaydeder⁶.

Duygulu bir insan olan Sultan Muhammed, "hoş yüzlü güzel yapılı idi. Akıllı Kamil, Düşüncesi isabetli, idareci, iyi hareketli, söz ve hareketlerinde isabetli doğru sözlü idi. Aynı zamanda uyanık fikirli ve dindardı. Alimleri sever onlara ihsanlarda bulunurdu. Sözü güzel, görünüşü ince, mana anlar ve güç beğenirdi"⁷.

1. Bundârî, s.257; Râvendî, II. s.248

2. Râvendî, *aynı yer*.

3. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

4. Râvendî, *aynı yer*.

5. Bundârî, *aynı yer*.

6. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

7. Râvendî, II. s.248

Sultan Muhammed'in başka bir özelliği ise Guy ve Őevken oynamaktaki ustalığı, ok atmadaki çevikliği ve iyi bir binici olmasıydı¹.

Bir çok kaynağın da ittifakla belirttiği gibi sonuc olarak diyebiliriz ki, Sultan Muhammed üstün meziyetleri olan bir hükümdardı. Ancak onun bu üstün meziyetleri Irak Selçuklu Devletini içine düştüğü buhrandan kurtaramamıştı Zira Muhammed Irak Selçuklu Devletinin İnkıraz döneminde tahta çıkmış ve bütün saltanatı boyunca, Selçuklu hakimiyetini tanımayarak Bağdat'ta bir hilafet devleti kurmaya çalışın çalışan halife Muktefi, yine onun kışkırtmasıyla tahtı ele geçirmeye çalışın,amcası Süleymanşah ve kardeşi Melikşah ile mücadeleler içersinde ömrünü tüketmişti. Hatta bu buhranlı dönem onun verem'e yakalanarak genç yaşta ölümüne bile sebep olmuştu².

---

1. Râvendî, *aynı yer*.

2. Bundârî, s.257

İKİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMANŞAH BİN MUHAMMED TAPAR DEVRİ

(555-556 / 1159-1161)

A. SÜLEYMANŞAH'IN MELİKLİK DEVRİ

1. Süleymanşah'ın Çocukluğu

Muhammed b. Mahmud'un ölümünden (Zilkade 554/Aralık 1159) sonra Irak Selçuklu sultanı olan Süleymanşah, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın en küçük oğlu olarak, babasının ölümünden takriben altı ay kadar önce 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 yılında doğmuştu¹. Muhammed Tapar'ın Süleymanşah'dan başka; Mahmud, Tuğrul, Mesud ve Selçukşah olmak üzere dört oğlu daha vardı. Bunlardan Selçukşah hariç diğerleri Irak Selçuklu sultanı oldular².

Kardeşlerinin en küçüğü olan Süleymanşah çocukluk dönemiyle ilgili hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Ancak onun ismine ilk olarak 521/1127 yılında Rey şehrinde gerçekleşen Büyük Selçuklu Sultanı Sencer ile metbuu olan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud arasındaki "Rey mülakatı"³ olarak bilinen buluşmada rastlamaktayız. Bundârî bu konuda şu bilgiyi vermiştir;" Acaip tesadüflerden ve garip vakalardandır ki, bu esnada Sultan Sencer ve dört kardeşi Sultan Mahmud, Mesud, Tuğrul ve Süleyman ve Dergüzini ve Sencer'in veziri Nasir Mahmud bin Ebi Tevbe, bir çadırda bulunuyorlardı"⁴. Süleymanşah'ın henüz on yaşlarında olduğu anlaşılan bu buluşmada onun büyük Sultan Sencer'in mi yoksa metbu olan Sultan Mahmud'un mu yanında olduğunu tesbit edememekteyiz. Zira kaynaklar Sultan Sencer' in Horasan'a

1. Râvendî, II, s.262

2. Bundârî, s.116; Hüseyinî, s.57; Ayr. Krş. A. Özaydın, *Selçuklu Tarihi*, s.143; "Muhammed Tapar", *İA*. VI. s.481

3. Geniş bilgi için bkz. M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.177-179

4. Bundârî, s.146

giderken Mahmud'u memnun etmek için yanında Melik Mesud ve Melik Tuğrul'u götürdüğünü belirtirken Süleymanşah'ın adını hiç zikretmemektedirler¹.

Ayrıca Bağdad'a dönen Sultan Mahmud'un yanında da Süleymanşah'ın adı geçmemektedir. Kaynaklarda bilgi bulunamamasına rağmen; sonraki hadiselerin seyrine bakılırsa büyük ihtimalle Süleymanşah, bu tarihten Sencer tarafından Harezmi'e melik tayin edildiği 533/ 1138 yılına kadarki dönemde amcası Sultan Sencer'in yanında kalmış olmalıdır. Bununla beraber Süleymanşah'ın yaşının kardeşlerine oranla küçük olması da, bu dönemdeki hadiselerde rol almamasında, dolayısı ile adının geçmemesinde etken olabilir.

2. Süleymanşah'ın Harezmi'e Melik Tayin Edilmesi

Sultan Sencer daha meliklik devrinde Harezmi'ye itaate almış; yönetimini Kudbeddin Muhammed²'ye vermişti. Onun ölümü (522/1127-1128) üzerine ise Harezmi valiliği oğlu Atsız'a tevcih edilmişti³.

Atsız, veliliğinin ilk yıllarında Sultan Sencer ile birlikte Maveraünnehir, 526/1132 Irak ve 529/1135 Gazne seferlerine katılarak üstün başarılar göstermiş ve Sultanın güvenini kazanmıştı. Ancak bir süre sonra Atsız kendi nüfuz ve kudretini arttırmak için, Cend ve Mangışlak gibi askeri bakımdan çok mühim merkezleri ele geçirdiği gibi; Seyhun ötesindeki sahalara ilerleyerek siyasi nüfuzunu oralarda da tesise çalıştı. Atsız'ın metbuun'un müsadelerini almadan giriştiği Cend ve Mangışlak fütuhatı Sultan Sencer'i kızdırdı ve onu bu bölgede küffar ile cihad eden müslümanları katletmekle itham etti. Bunu fırsat olarak değerlendiren Atsız istiklalini ilan edip, Harezmi'de, Sultanın bütün memurlarını tevkif ederek mallarını müsadere ettiği gibi Horasan yollarını da kapattı⁴.

1. Bundârî, s.146; Ayr.bkz. M. A. Köymen, age, s.127-128

2. Bu şahıs Melikşah'ın taşdarı olan Anuş Tiğın oğludur. bkz. Barthold, age, s.345-346; I. Kafesoğlu, age, s.46

3. Cüveynî, II, s.6; W. Barthold, age, s.346; I. Kafesoğlu, age, s.47; F. Köprülü, "Harizmşahlar", İA. V/I, s.266

4. İ. Kafesoğlu, age, s.47; W. Barthold, age, s.347; F. Köprülü, age, s.267

Bu sırada Belh'de bulunan Sencer, bu gelişme üzerine Muharrem 533/Eylül 1138 de ordusu ile Harezm'e yürüdü¹. Bu hareket esnasında kaynaklarda Süleymanşah'ın adı geçmemesine rağmen daha sonraki gelişmelere göre onun Sencer'in yanında bulunduğu ve birlikte hareket ettiği hükmüne varılabilir.

Sencer'e karşı hazırlıklı olan Atsız ordusunu Hezaresb² kalesine topladı ve civar araziye su altında bırakmak suretiyle Sencer'in ordusunu kumlu çöllerde dolaşmaya mecbur etti. Nihayet 16 Kasım 1138'de meydana gelen harpte büyük bir kısmı putperest Türklerden müteşekkil olan Atsız'ın ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı. Atsız'ın kaçtığı, savaş meydanında onbinin üzerinde ölü ve bir çok esir vardı. Esirlerin içerisinde bulunan Atsız'ın oğlu Atlığ Sencer'in emriyle derhal öldürüldü. Atsız'ın kaçamayan kuvvetleri ise Sencer tarafından af edilerek bölgede bulunan Selçuklu ordusuna katıldılar³.

Harezm'i bu şekilde tekrar hakimiyetine alan Sultan Sencer, burayı, kaynakların bu sefer sırasında adını zikretmemelerine rağmen yanında bulunduğu anlaşılan yeğeni Süleymanşah'a ikta etti. Ayrıca Süleymanşah, vezir, atabey, hacip gibi yüksek memurlar tayin edildi⁴. Fakat bu tayinlerin ayrıntılarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Sultan Sencer, Harezm'de Süleymanşah'ın mevkiini yaptığı düzenlemelerle sağlamlaştırdıktan sonra; Cemaziyelahir 533 / Şubat 1139'da Merv'e geri döndü. Fakat olaylar umduğu gibi gelişmedi ve Merve dönmesinden hemen sonra Atsız tekrar Harezm'e döndü⁵.

Süleymanşah'ın idarecilikteki beceriksizliği⁶ ve emrindeki Selçuklu askerlerinin halka karşı kötü davranışları onun Harezm Melikliğinin kısa sürmesine neden oldu. Nitekim İbnü'l-Esir bu konuyla ilgili şunları söylemektedir; "Harezm halkı Sencer'in askerlerinden hoşlanmıyordu ve

1 İbnü'l-Esir, XI, s.67; Cüveynî, II, s.7; Ayr. bkz. I. Kafesoğlu, age, s.48; W. Barthold, age, s.347

2. Gürganc'a giden yol üzerinde, bu şehirden 30 fersah güneyde oldukça müstahkem, stratejik noktada olan bir kale (bkz. "Hezaresb", *İA*, V/I, s.449)

3. İbnü'l-Esir, XI, s.67; Cüveynî, II, s.7; Ayr. bkz. I. Kafesoğlu, age, s.48; M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.318-319; F. Köprülü, agm, s.267

4. İbnü'l-Esir, XI, s.67; Cüveynî, II, s.7; M. A. Köymen, age, s.319 (Köymen, Süleymanşah'ı şüphesiz Melik ünvan ile tayin etti " demektedir).

5. İbnü'l-Esir, XI, s.67; Cüveynî, II, s.7

6. F. Sümer, Süleymanşah'ı Sencer'in en kabileyetsiz yeğeni olarak görür. Bkz. "Selçuklu devrinde Türk beyleri II, Harezmşah Atsız", *TDAD*, s.44, İstanbul. 1986, s.1-2

Harezmsah'ın geri dönmesini istiyorlardı. Atsız dönünce halk Harezm'e yeniden hakim olması için ona yardım etti"¹.

Halkın, Harezm'e dönen Atsız'ın yanında yer alması üzerine herhangi bir mücadeleyi göze alamadığı anlaşılan Melik Süleymanşah yanındakilerle birlikte Sencer'in yanına Merv'e kaçmak zorunda kaldı². Bu başarısızlıkla amcasının yanına dönen Süleymanşah'ın nasıl karşılandığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Köymen'inde belirttiği gibi, burada gözardı etmememiz gereken diğer bir husus, Harezm'de yıllardan beri kurulmuş olan nizamın halk tarafından benimsenmiş olmasıdır. Bu nedenle Melik Süleymanşah'ın kurulu nizamı değiştiren tepeden inme bir idareyle burada tutunabilmesi zaten mümkün görünmüyordu³.

3. Süleymanşah'ın Katavan Savaşı'na Katılması

Süleymanşah'ın Atsız karşısında tutunamayarak amcası Sencer'in yanına kaçmasıyla Harezm Melikliği daha başlamadan bitmişti. Bundan sonra onu Sultan Sencer'in yanında 536/1141 yılında gerçekleşen Katavan savaşında yer alırken görmekteyiz⁴. Süleymanşah'ın Katavan savaşında bulunduğu dair bilgi veren yegane kaynak Hasan-ı Yezdi'dir. Bu durum ilk bakışta verilen bilginin yanlış olabileceği gibi bir anlayış uyandırır da, Katavan savaşı hakkında en mufassal ve en orjinal malumatın bu müellif tarafından

1. İbnü'l-Esir, XI, s.67

2. İbnü'l-Esir, XI, s.67; Cüveynî, II, s.7, (Bu kaynak "Atsız gelerek Sultan Süleymanşah'ı bozguna uğrattınca Süleyman Sencer'in yanına döndü" demektir); F.Köprülü, agm, s.267; M. A. Köymen, age, II, s.320; Barthold, age, s.348; İ. Kafesoğlu, age, s.49

3. M. A. Köymen, age, V, s.320; F. Köprülü'de aynı fikirde olup "Harezm'de uzun yıllardan beri teessüs etmiş olan nizamın böyle askeri bir zafer ile birden bire değişmesi, halkı memnun etmedi. Yeni kurulan askeri idarenin fena hareketleri de vaziyeti büsbütün buhranlı bir hale getiriyordu" demektir.(bkz. F. Köprülü, agm. İA, V/II s.267)

4. Hasan-ı Yezdi, Cami'üt-Tevarih, Süleymaniye ktb.Fatih r.4307, vr.220a

verildiğinin¹ modern tarihçiler tarafından da kabul edilmesi bu ihtimali geçersiz kılmaktadır². Bununla birlikte savaştan önceki ve sonraki olayların gelişimine bakıldığında Süleymanşah'ın amcası Sencer ile birlikte Katvan'da bulunması olayların seyrine daha uygun düşmektedir. Burada dikkate değer olanı ise bu dönemi inceleyen birçok modern tarihçinin Katavan savaşına katılanlar hakkında geniş malumat verilirken Melik Süleymanşah'ı atlamış olmalarıdır.

Kuzey Çin'de Liao sülülesi adı altında iki asra yakın (937/1125) hüküm sürdükten sonra, Cürçenlar tarafından buradaki hakimiyetlerine son verildiği için batıya doğru çekilmeye mecbur kalan Karahıtaylar, İslam dünyasıyla temasa geçtiler. Birsüre sonra Karahıtaylar, Karahanlıların hakim oldukları coğrafyaya girip önce Balasagun sonra da Kaşgar ve Hoten'i istila ederek, nihayet Maverünnehir işlerine müdahale etmeye başladılar (1137)³.

535/1141 yılının ilkbaharında göçebe Türkmen kabilelerinden olan Karluklar, Semerkand Hanı'na karşı isyan ederek Karahıtaylardan yardım istediler. Semerkand Hanı Mahmud b. Arslan Han Mehmed, Karlukların yardımına gelen Karahıtaylar ile Muhammed , Hucend civarında yaptığı muharebeyi kaybederek Semerkant'a geri döndü(Mart-Nisan 1141/Ramazan 535). Bu mağlubiyetten sonra bütün Maverünnehir halkının Karahıtaylıların istila tehdidi altına girmesi üzerine Karahanlı hükümdarı metbuu olan Sultan Sencer'den yardım istedi⁴.

Son on yıl içinde Karahıtayların batıya doğru yayılma siyasetlerini dikkatle takip eden Sultan Sencer, istilaya mani olmak maksadıyla sefer hazırlıklarına girişti. Sistan, Gur, Gazne ve Mazenderan gibi kendisine tabi

1. XV.Yüzyıl tarihçilerinden olan Hasan-ı Yezdi'nin Farsça olan eserini Selçuklu tarihi açısından önemli kılan diğer bir özelliği ise eserinde sık sık ismini zikrettiği ve çeşitli iktibaslar yaptığı "Sencer-name" veya "Ruzname-i Senceriye" ismini taşıyan eserden gelir. Müellif manzum olduğunu söylediği bu eserin yazarını belirtmez, geniş bilgi için bkz. O. Özkuzugüdenli , Katavan Savaşı., (Basılmamış yüksek lisans tezi), M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994
2. M. A. Köymen, age, s.331, not 5; I. Kafesoğlu, age, s.16.
3. M. A. Köymen, age, s.325-326.
4. İbnü'l-Esîr, XI, s.83 (Burada sefer 535 yerine yanlışlıkla 531'de göstermiştir); M.A. Köymen, age, s.327

hükümdarlara haber göndererek bu sefere iştirak etmelerini istedi. Bunların da katılımıyla Sultan Sencer'in emrinde sayıları 100.000 kişiyi bulan büyük bir süvari ordusu toplandı¹.

Bütün hazırlıklarını tamamlayan Sultan Sencer, Zilhice 535/Temmuz 1140 tarihinde Maveraiünnehir'e doğru yola çıktı. Selçuklu ordusu Semerkand'a varınca tabi Semerkand Hanı Mahmud, Sultan Sencer'in hakimiyeti altında bulunan Karluklardan şikayette bulundu. Bunun üzerine başlarına gelebileceklerinden korkan Karluklar, Sultan'ın karşısına çıkma cesaretini gösteremiyerek kaçıp Karahıtaylar'a sığındılar. Karahıtay hükümdarı Gürhan bir mektupla kendisine iltica eden Karlukların affedilmesini rica etti. Bu ricayı kabul etmeyen Sultan Sencer onu müslüman olmaya davet ederek, aksi takdirde sonunun kötü olacağını bildirdi. Gürhan, Sencer'in bu tehdidine karşı hazırlıklara girişerek 100.000 kişilik bir orduyu kısa zamanda savaşıcağı duruma getirdi².

Böylece sayıca denk olan iki ordu Semerkand yakınlarında bulunan Katvan sahasında 5 Sefer 536/9 Eylül 1141 tarihinde karşılaştı³.

Hasan-ı Yezdi'nin verdiği malumata göre Selçuklu ordusunun merkezinde Sultan Sencer yer alırken Melik Süleymanşah, komutanlar ve devlet erkani ordunun muayyen yerlerine dağılmışlardı⁴. Bizim de esas aldığımız bu bilgiye karşın İbnü'l-Esîr, Selçuklu ordusu ile ilgili verdiği savaş düzeninde Melik Süleymanşah'dan bahsetmemektedir⁵.

Muharebe Karahıtayların hücumuyla başladı. Muhasara altına alınan Selçuklu ordusu kuşatmayı yaramayarak büyük bir yenilgiye uğradı. Sultan Sencer 300 kişilik seçme askerlerinin sayesinde kuşatmadan kurtulmayı

¹. İbnül Esîr, XI, s.83; Ebu'l-Ferec, II, s.376; Ahmed b. Mahmud, II, s.50 , Bu kaynak Sencer'in ordusunu 50 bin olarak zikreder; M. A. Köymen, age, s.327; O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.176, (Burada da Selçuklu ordusu 300 bin olarak gösterilmektedir).

². İbnü'l-Esîr, XI, s.83; Ahmed b. Mahmud, II, s.49-50; M. A. Köymen, age, V. s.328; W. Barthold, age, s.348; O. Turan, age, s.176

³. İbnü'l-Esîr, XI, s.84; Hüseyinî, s.66; Ahmed b. Mahmud, II, s.51; W. Barthold, age, s.348; M. A. Köymen, age, s.310 O. Turan, age, s.243

⁴. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

⁵. Hasan-ı Yezdi, *Camii't-Tevarih*, vr.220a

başararak çöle doğru çekildi. Buradan Belh'e doğru hareket eden sultan Tirmiz'e ulaştı¹.

Türk Tarihi açısından bir dönüm noktası olan ve Selçukluların mağlubiyetiyle sonuçlanan bu savaş tarihin kaydettiği en büyük muharebeler arasında yer almaktadır. Muharebede büyük zayıf veren Selçuklu ordusu başta Sultan Sencer'in karısı Terken Hatun olmak üzere, bir çok esir bıraktı². Bu arada Melik Süleymanşah'ın akibeti ile ilgili hiçbir kaynak bilgi vermemektedir. Muharebeden kurtulduğunu bildiğimiz Süleymanşah'ın bunu nasıl gerçekleştirdiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Esirler arasında da göremediğimiz Süleymanşah'ın Sultan Sencer'le mi yoksa tek başına mı kurtulduğu meçhuldür.

4. Süleymanşah'ın Hapsedilmesi

Melik Süleymanşah'ın Katavan muharebesi sonrasına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen muharebe esnasında bir fırsatını bulup kaçmış olmalıdır. Ayrıca buradan tekrar amcası Sencer'in yanına mı yoksa kardeşi Mesud'un hakimiyet bölgesi Irak'a mı gittiği belli değildir. Bu belirsizlikler bizim olaylar arasındaki bağlantıları kurmamızı da engellemektedir.

Melik Süleymanşah'ı bir süre sonra 540/1145 yılında kardeşi Irak Selçuklu Sultanı Mesud'u tahttan indirmek için harekete geçen Fars hâkimi Bozaba ve Rey valisi Abbas'ın yanında görmekteyiz³. Bu ittifakta Abbas'ın yanında yer aldığını ve Mesud'un üzerine de Rey'den hareket ettiğini gördüğümüz⁴ Süleymanşah'ın ne zaman ve niçin buraya geldiğine dair bir fikir edinmek mümkün olmamaktadır. Süleymanşah Rey'e, muhtemelen ya, Sultan Mesud'a karşı yapacağı mücadeleye meşruiyet kazandırmak isteyen Abbas'ın daveti üzerine ya da bizzat kendisi, kardeşi Mesud ile taht

1. W. Barthold, *aynı yer*, M. A. Köymen, age, s.332

2. İbnü'l-Esir, *aynı yer*, Ebu'l-Ferec, II, s.376; Ahmed b. Mahmud, *aynı yer*, Hüseyinî, *aynı yer*.; Ayr. krş, O. Özkuzugüdenli, age., s. 87

3. bkz. I.Bölüm, s.5-7

4. Bundârî, s.181; Hüseyinî, s.79; Râvendî, I, s.225

mücadelesine girmek için gelmiş olmalıdır. Bu konu daha önce Muhammed döneminde tafsilatlı ele alındığı için burada fazla ayrıntıya girmeyip sadece olayları bir de Süleymanşah açısından inceleyeceğiz.

Süleymanşah Emîr Abbas ile birlikte Mesud'un boşalttığı Hemedan'a geldi. Emîr Bozaba yanında Melik Muhammed ile onları karşıladı. Bu iki Emîr Hemedan'da Melikler adına hutbe okutarak kışı burada geçirdiler. Bahar ile birlikte Mesud'un üzerine hareketle Hemedan ile Zencan arasında yer alan Alem civarlarına geldiler. Muharebenin başlayacağı bir sırada Arrân Emiri Cavlı Melik Süleymanşah'ı bu ittifaktan ayırmak için Sultan Mesud'dan yemin alarak bir eman nüshasını Süleymanşah'a gönderdi¹. Bu yazıyı alan Süleymanşah diğerlerinden ayrılarak Rey'e doğru hareket etti. Peşinden de daha önce onunla birlikte Rey'e geldikleri anlaşılan Harezmsah Yınal Tekin ve kardeşi Yusuf ve emirlerin ileri gelenlerinin bir kısmında yanlarında olduğu halde geri döndüler².

Bu beklenmedik gelişme üzerine Abbasi ile Bozaba endişeye kapılarak tekrar buluşmak üzere ayrıldılar. Abbas Rey'e Bozaba'da İsfahan üzerinden Fars'a doğru gitti³. Bu hadise ile ilgili olarak Râvendî "Ertesi gün harb olacağından melik Süleymanşah geceleyin Rey'e gitti. Abbas bunu haber alıp hemen arkasından gitti. Bozaba bu haberi duyunca endişeye düştü ve bu vakitsiz haberin altında muhakkak bir sır olmalı." dedi. "Ertesi gün Meliki yanına alarak İsfahan yolu ile şehirden çıktı"⁴ demektedir.

Süleymanşah'ın ayrılması ile Sultan Mesud'a karşı yapılan bu ittifakın bozulması, onun Melik'lik vasfı ile ilgili olmalıdır. Diğer yandan Süleymanşah'ın bu hareketi onun mücadeleye kendi inisiyatifi dışında, Emîr Abbas'ın zorlaması ile katıldığını göstermektedir. Zira kardeşi Mesud'un onu affedeceğini söylemesi üzerine Abbas'a dahi haber vermeden gizlice Rey'e hareket etmişti.

-
1. Bundârî, s.181-183; Hüseyinî, s.80; Ahmed b. Mahmud, Cavlı'nın Süleymanşah'a mektup göndererek ona "Kardeşine düşman ve kardeşine hain olanlara tabi olma. Kardeşine dost olan beyler ilerler." dediğini ve Sultan Mesud tarafından da hûlatlar gönderip iki kardeş arasını düzelttiğini belirtir. (Bkz. "Selçukname" II. s.68-69)
  2. Bundârî, s.181; Hüseyinî, s.80; Ahmed b. Mahmud, II. s.63 (Bu kaynak ittifaktan ayrılanların Emîr Cavlı'nın yanında toplandıklarını belirtir).
  3. Bundârî, aynı yer; Hüseyinî, aynı yer; Ahmed b. Mahmud, age, s.69
  4. Râvendî, I, s.225

Süleymanşah Abbas'ın peşinden Rey'e hareket eden Sultan Mesud'u yolda karşılayarak yer öpüp itaatini bildirdi. Sultan Mesud'da onu taltif ederek yanında Rey'e götürdü. Bu arada Abbas da Ardahan'a kaçmıştı. Melik Süleymanşah'ın Sultan Mesud'un yanında bulunması bazı emirleri rahatsız etmekteydi. Bunların başında Emîr Hâcib Abdurrahman vardı. ümera Sultana gelerek "Bu Emîr senin kardeşindir. Padişah'ın kardeşi ise hükümdarlığın düşmanıdır. Ona emniyet etmeniz doğru değildir. Çünkü insanlar onu aldatır ve isyana teşvik ederler. Bir tarafa gidip gönlünü birşey ile meşgul etse ne olur dediler¹. Emirlerin sözlerinin tesirinde kalan Sultan Mesud bir süre sonra kardeşi Melik Süleymanşah'ı Kazvin² bölgesindeki Sercihân³ kalesine hapsetti(541/1146)⁴. Böylece Melik Süleymanşah'ın yedi yıla yakın bir zaman sürecek olan ilk tutsaklık dönemi başlamış oldu.

5. Süleymanşah'ın Azerbaycan'a Gitmesi

Kardeşi Mesud tarafından herhangi bir saltanat mücadelesine kalkışabilir endişesiyle Kazvin'de tutsak olarak tutulan Süleymanşah, Sultan Mesud'un Recep 547/Ekim 1152'de Hemedan'da ölümü üzerine hapisten kurtularak özgürlüğüne kavuşmuştu.

Kaynaklarda tutsaklık dönemiyle alakalı herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Melik Süleymanşah, Sultan Mesud'un ölüm haberini alan kale muhafızı Hadim Muvaffak⁵ ile anlaşması sonucu serbest kaldı.

¹. Aynı eser, aynı yer.

². Bu bölge için bkz, Cl. Huart, "Kazvîn", *IA*, V, s.527-528

³. Bu Kale, Irak'ın Acem bölgesinde bulunan Sultaniyenin doğu tarafında olup, bu şehre 5 fersah uzaklıktadır. (Bkz, Ahmed b. Mahmud, s.171, dipnot: 94).

⁴. Bundârî, s.183; Hüseyinî, s.81; Râvendî, I, s.225; Reşîde'd-Din, s.125; Bu iki kaynakta Süleymanşah'ın önce içinde bulunduğu odada hapsedildiğini daha sonra da Ferrûh'un (Cerbadekân ile Hemedan arasında bir yerde, Kabile'nin yakınındadır. Bkz; Râvendî, aynı yer, dipnot) şehrine yollandığı yazmaktadır; İbnül- Esir ise hiç malûmat vermeden 541/1146 yılı olayları içerisinde Mesud'un Süleymanşah'ı Tekrit'te hapsettiğini belirtmektedir.(bkz; İbnü'l-Esîr, XI, s.109); Ahmed b. Mahmud, II, s.69

⁵. Râvendî'de, Eminateddin Muhtas bkz, Râvendî, II, s.252

Bundârî bu gelişmeyi şöyle anlatmaktadır; "Mesud'un vefatından evvel bunun Kazvîn kalesinde mahbus olan ve ihtiyat için üzerine ağır zincir vurulmuş olan kardeşi Süleymanşah ile kale müstahfızı Hadim Muvaffak Mesud öldükten sonra saltanat istemek ve kudretli eller sırasına geçmek için huruc etmeğe ittifak ettiler"¹.

Bundârî'nin de belirttiği gibi Süleymanşah'ın amacı, Mesud'dan boşalan Irak Selçuklu tahtına çıkmak idi. Ancak Sultan Mesud'un vefatında yanında bulunan yeğeni Melikşah Emîr Hasbeg'in yardımıyla Irak Selçuklu tahtına çıkmıştı bile². Bunun üzerine Özgürlüğüne kavuşan Melik Süleymanşah muhtemelen yeğeni Melikşah'a karşı taht mücadelesine hazırlanmak ve taraftar bulmak gayesiyle Kazvîn'den Azerbaycan'a gitti³.

Azerbaycan'da umduğundan daha iyi bir şekilde karşılandığı anlaşılan Melik Süleymanşah'ı, bir müddet sonra buradan Atabeg İldeniz, Atabeg Nusretu'd-din Aksungur, Arslan Apa, Alpkuş Günhar, Fahre'd-din Zengi, Muzaffere'd-din Alp Argun, kayınbiraderi Harzemşah' lı Yınal Tekin ve Yusuf gibi civar emirlerle birlikte Hemedan'a hareket ederken görmekteyiz. Bu arada da Irak Selçuklu tahtında değişiklik olmuş, Melikşah'ın yerine kardeşi Muhammed, Sultan olarak tahta çıkarılmıştı(Sefer 548/Mayıs 1153)⁴.

6. Süleymanşah'ın Irak Selçuklu Tahtına Çıkması

Melik Süleymanşah'ın Azerbaycan'a geldikten sonraki faaliyetleri civar emirlerle buluşması, Hemedan'a gelişi Sultan olarak adına hutbe okutması ve kısa süren saltanatıyla ilgili gelişmeleri daha önce ele aldığımız Sultan Muhammed döneminde⁵ ayrıntılı olarak incelediğimiz için, burada aynı şeyleri tekrarlamayıp, gelişmeleri bir de Süleymanşah açısından değerlendirmek istiyoruz.

¹. Bundârî, s.207

². bkz. I.Bölüm, "Melikşah'ın tahtta çıkması" s.15

³. Râvendî, II, s.252

⁴. bkz. I.Bölüm, "Muhammed'in Sultan olması" s.17

⁵. Geniş bilgi için bkz. I.Bölüm, s.16-30

Süleymanşah Hemedan'a gelip tahta çıktığında yanında diğer emirlerle birlikte Harezmsah Devletinin hükümdarı Atsız'ın, kardeşleri olan, Yinal Tekin ve Yusuf da bulunmaktaydı. Bu Harezmsah'lı meliklerin Süleymanşah'ın yanında bulunma gerekçeleri muhtemelen Süleymanşah'ın onların kız kardeşiyle evli olması idi¹.

Kaynaklardan anladığımıza göre Süleymanşah, karısı Harezmsahlı prensesin etkisi altındaydı. Nitekim Bundârî bu durum için şöyle demektedir; "Süleyman'ın bütün işlerini bu kadın görüyordu ve onun işlerine mütehakkin idi"². Öte yandan Süleymanşah Sultan olduktan sonra Harezmsah'lı meliklerden Yusufu da emir-i hâcib yaparak tamamen bunların kontrolü altına girmişti³.

Süleymanşah'ın Harezmsah'lı prensesle evliliği ile ilgili ayrıntılar hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Konuyla ilgili araştırdığımız kaynakların içersinde en geniş malûmat veren İbnü'l-Esîr dir. O Sultan Sencer'in, Oğuzlar'a esir düşmesinden sonra, Süleymanşah'ın Horasan askerlerinin başına geçerek mukvamate giriştiğini fakat tutunamayınca Harzemşah'ın yanına gittiğini belirttikten sonra, şöyle demektedir; "O da kardeşi Atsız'ın kızıyla Süleymanşah'ı evlendirdi"⁴. Burada İbnü'l-Esîr'in Harezmsah dediği kişi büyük ihtimalle Yinal Tekin olsa gerektir. Olayların seyrine bakarsak muhtemelen tarih Safer 549/ Nisan-Mayıs 1154 aylarındadır. Zira Köymen, Süleymanşah'ı bu tarihten sonra Horasan'ı terk ettiğini belirtir⁵.

Ancak İbnü'l-Esîr'in verdiği bu bilgi ile diğer kaynakların verdiği bilgiler ve hadiselerin seyri çelişmektedir. Çünkü Bundârî ve Râvendî Süleymanşah'ın daha Horasan'a gitmeden önce prensesle evlendiği, ayrıca da bunun Atsız'ın kızı değil kız kardeşi olduğunu belirtmektedirler⁶. Diğer yandan modern tarihçilerden, F. Sümer bu evliliğin 534/1139-1140 tarihinden sonraki bir zamana tesadüf ettiğini ve Süleymanşah'ın, Atsız'ın yeğeni olan (Yinal Tekin'nin kızı) bir prensesle evlendiğini söyleyerek daha farklı bir

1. Bundârî, s.211; Râvendî, II, s.252, bu kaynak Yinal Tekin'in ismini vermez; İ. Kafesoğlu, *age*, s.63

2. Bundârî, s.211

3. Râvendî, II, s.252; İ. Kafesoğlu, *age*, s.63

4. İbnü'l-Esîr, XI, s.177

5. M. A. Köymen, *"İkinci İmparatorluk Devri"*, V, s.487

6. bkz. Bundârî, s.211-212; Râvendî, II, s.252-253

tespit yapmaktadır¹. Konuyla ilgili İ. Kafesoğlu da tarih vermeden Süleymanşah'ın Atsız'ın eniştesi olduğunu söylemektedir².

Dikkate değer başka bir konu ise İbnü'l-Esir'in Süleymanşah'ın Kazvîn kalesinden çıktıktan sonra Azerbaycan'a gelmesi sonra da Hemedan'da tahtta çıkarak Sultan olmasıyla ilgili hiç bir bilgi vermemesidir. Bu da muhtemelen İbnü'l-Esir bu kısmı atlayıp, Süleymanşah'ın evliliğini Horasan dönüşünden sonra gerçekleşmiş gibi göstermesine sebep olmuştur. Fakat hadisenin tarihi seyrine baktığımızda -eğer Süleymanşah Harezmsahlı ikinci bir prensesle evlenmemişse- verilen bilginin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Süleymanşah'ın evliliğinin tarih boyutuna gelecek olursak, olayların akışına bakılarak bunun, 534/1140 tarihinden sonra, 540/1145 tarihinden önce gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira kaynaklarda daha önce de anlattığımız gibi, Süleymanşah'ın, Abbas ile birlikte Sultan Mesud'a karşı mücadelesinde, Yinal Tekin ve Yusuf'un da yanında olduğunu biliyoruz³.

Süleymanşah Sultan olduktan sonraki gelişmelere tekrar dönecek olursak, Sultan Muhammed'le ilgili bölümde de belirttiğimiz gibi Süleymanşah'ın idarecilikteki beceriksizliği ve sefahat'a olan düşkünlüğü onu tahta çıkararak emirleri hayal kırıklığına uğratmıştı. Nitekim büyük emirlerden, İldeniz ve Aksungur Süleymanşah'ı Sultan ilan ettikten kısa bir süre sonra hakimiyet bölgelerine geri döndüler⁴. Bundârî, Süleymanşah'ın durumunu şöyle özetlemektedir; "Süleyman kadınlar sohbetine düşkün, şirrib ve himmir olup sarhoş olduğunda kendisini bilmez, bayılıp düşer, bir hafta uyur, başını kaldırdıkça hamre baş vurur. Sonra humari humara ekler idi. Kimseye gözükmeyi için kimse onu sevmezdi. Onun sakamet üzere bulunması ve emirlerin onu görme saadetine nail olamamaları onlara ağır geliyordu"⁵. Hemedan'da kalan emirler, vezir tayin edilen Fahreddin Kaşani'nin, Süleymanşah ile birlikte içki alemlerinden çıkmaması ve Harezmsahlı meliklerin de devlet içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmaları üzerine vezirle birlikte, emir-i hâcib olan Yusufu görevden almaya karar verdiler. Ancak sonra Harezmsahlı meliklerinden daha fazla rahatsız olmuş olacaklar ki asadece Yinal Tekin'i tutuklamaya karar verdiler⁶.

1. F. Sümer, "Selçuklu Devrinde Türk Beyleri II, Haremşah Atsız", *TDAD*, S.44, İstanbul 1986, s.3

2. İ. Kafesoğlu, "*Harezmsahlı Tarihi*", s.63

3. bkz. I. Bölüm, "Süleymanşah'ın Hapsedilmesi", s.

4. Bundârî, s.211-212

5. *Aynı eser*. s.211

6. *Aynı eser*. s.211-212; Râvendî, II, s.253.

Tutuklanma planını öğrenen Yınal Tekin, Süleymanşah'a emirlerin kendisine isyan edip Muhammed'i tekrar tahtta çıkaracaklarını söylesi üzerine de durumdan korkan Süleymanşah yanında karısı ve iki kayınbiraderi olduğu halde gece Hamedan'dan Mazenderan tarafına kaçtı¹.

4 Ekim 1152 yılında sultan Mesud'un ölümü üzerine , Kazvîn Kalesindeki hapisten kurtulduğunu bildiğimiz Süleymanşah Azerbeycan'a oradan da Hamedan'a gitmişti. Mayıs-Nisan 1153 yılında Muhammed Irak Selçuklu sultanı olduğuna göre Süleymanşah'ın Hamedan'a gelerek tahtta çıkması da hemen bu tarih akabinde gerçekleşmiş olmalıdır. Ayrıca Ekim 1153 tarihinde Horasan'da Süleymanşah adının (Sencer'in veliahtı olarak) hutbe okutulduğuna² bakılırsa Süleymanşah'ın hayatında önemli yer tutan bu yoğun olayların, 548/1153 yılının Haziran-Temmuz-Ağustos ayları içersinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

7. Oğuz İsyanı

Türkiye, Azerbeycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türklerinin ataları olan Oğuzlar, eski bir tarihe sahip olup onların bir kolu XI, yüzyılda Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kurmuştu. Ancak aynı Oğuzlar kurdukları devletin yıkılmasında da bir o kadar etkili rol oynamışlardır³. Oğuzlar, kendi soylarından bir boyun kurduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kısa sürede Ceyhun'dan, Akdeniz kıyılarına kadar genişlemesi üzerine daha kuruluşun itibaren büyük kitleler halinde batıya göç ederek bu yeni devletin himayesine girmek istemişlerdi.

Devletin kuruluşundan sonra da göçebe olarak yaşamaya devam eden Oğuzlar, İran'ın çeşitli bölgelerinde, bilhassa doğusunda yoğun olarak bulunmakta idiler .Bunlar Büyük Selçuklu devletini tarihi boyunca meşgul eden meseleler çıkarmaktan geri durmamışlardır. Nitekim Oğuzların hem

-
1. Bundârî, s.212, yazar bu gelişmelerin tamamının 548 / 1153 yılında cereyan ettiğini belirtmektedir; Râvendî, II, s.253-254.
  2. Bu konu ilerideki bölümlerde ele alınacaktır.
  3. M. A. Köymen, "*Selçuklu Devri Türk Tarihi*", s.299; O. Turan, age, s.245

Selçuklu hakimiyeti altındaki topraklarda; hem dahi bazı müslüman ülke topraklarına girerek yaptıkları yağmalar şikayetlere dahi sebep olmaktadır¹.

Sultan Sencer zamanında Maverâünnehir de Karahanlı Devletinin himayesinde bulunan mühim bir Oğuz kitlesi mevcuttu. Bunlar, Kıpçakların; ya da Karahıtayların baskısı ile güneye doğru indiler. Karahıtayların hizmetine giren bu Oğuzlar, Sultan Sencer'in Katvan'da (9 Eylül 1141) mağlup olmasıyla, Maverâünnehir'in hakimiyetini ellerine geçiren Karahıtayların, yardım ve himaye ettikleri Karluklar tarafından bu ülkeden çıkarıldılar. İşte 547 / 1153 senesinde isyan ederek İmparatorluğun çökmesinde amil olan bu Oğuzlar, Karlukların tazyikiyle Maverâünnehir 'den Horasan'a gelip Sultan Sencer'in hakimiyeti altına girmişlerdi. Sultan Sencer'e tabi olduklarını bildiren Oğuzlar aynı zamanda yıllık vergi olarak 24 bin koyun vermeyi de kabul etmişlerdi. Bütün iç işlerinde serbest olup, kendilerini doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı telakki eden Oğuzlar, hayvancılıkla uğraşıp varı müstakil bir halde yaşıyorlardı².

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Oğuzlar göçebe adetlerini devam ettirdiklerinden bu hareketleri esnasında bir çok şehri talan etmişler ve devleti de oldukça sıkıntıya sokmuşlardı. Ama Oğuzlarla Selçuklular arasındaki asıl çatışma, mutfak nazırının Oğuzların her yıl verdikleri vergi mukabili olan koyunları almak için gönderdiği tahsildarın kanunsuz hareket etmesi, zorluk çıkarması hatta rüşvet istemesi üzerine onun Oğuzlar tarafından öldürülmesiyle başlar. Önemsiz gibi görünen bu hadise, Belh valisi Kamac'ın Oğuzları Sultan Sencer'e şikayet etmesi üzerine büyüdü. Vergi tahsildarının öldürülmesini bahane eden Kamac valisine ilave olarak Oğuzlar üzerindeki Şahmelik vazifesinin kendi uhdesine verilmesi, karşılığında da vergiyi yılda 30.000 koyuna çıkarmayı teklif etti. Bu basit meseleyi devletin prestiji olarak gören Sultan Sencer Kamac'ın teklifini kabul etti.

-
1. Diğer yandan Oğuzların bu göç hareketi, Anadolu'nun müslümün Türk'e vatan olmasından da en büyük amili teşkil etmektedir. Esasen Tuğrul Bey zamanından itibaren Selçuklu Sultanları, bu Oğuzları Anadolu'ya sevk etme siyaseti gütmüşlerdir. Geniş bil. için bkz. M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.399; Daha Gen. bil. için bkz. F. Sümer, "Oğuzlar", İstanbul 1992, s.103-105; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, İstanbul 1993; A. Sevim, *Anadolunun Fethi*, Ankara 1989.
  2. O. Turan, "Selçuklu Tarihi", s.247; C. Alptekin, "Büyük Selçuklular", *DGBİT*, VII, s.181

Belh'e dönen Kamac, Oğuzlara bir şahne göndererek tahsildarın diyetini istedi. Fakat Oğuzlar, Sultana bağlı olduklarını, ve hiç kimsenin emrine giremeyeceklerini söyleyerek gönderilen şahneyi kovdular¹.

Bunun üzerine Kamac, oğlu Alaaddin Ebû Bekr ile birlikte Oğuzları cezalandırmak için on bin kişilik süvari birliği ile harekete geçti. Fakat yapılan muharebe'de mağlup olan Kamac ve oğlu Oğuzlar tarafından öldürüldü². Bu ölüm hadisesi, Selçuklu Ümerâsı ile Oğuzlar arasındaki gerginliği daha da artırdı. Bilhassa öldürülen Emîr Kamac'ın torunu Müeyyed Ayaba başta olmak üzere Selçuklu emirleri, Sultan Sencer'e, "Eğer Oğuzlar bu hareketlerinden dolayı cezalandırılmayacak olurlarsa, daha da tehlikeli işlere girişeceklerdir." diyerek onu Oğuzlar üzerine yürümeye ikna ettiler³.

Sultan Sencer yüzbin kişiden oluşan büyük bir ordu ile Merv'den, Belhe' doğru Oğuzlara karşı harekete geçti. Sultan Sencer, Belh civarına yaklaşınca Oğuzlar kadın ve çocukları önde olmak üzere, onun karşısına çıkıp, olanlardan dolayı yalvararak özür ve af dilediler. Daha sonra da öldürülen Emîr Kamac ve oğlu için de diyet olarak 1.000.000 dinar ve 1.000 köle vermeyi teklif ettiler. Esasen Sultan Sencer kendi soyunda olan bu insanları affetmeye hazırdı. Ancak yanındaki emirlerin ısrarları üzerine Sencer, yüzbin civarındaki Selçuklu ordusu ile 548/1153 yılının ilkbaharında, en az kırkbin çadırdan oluşan Oğuzlar üzerine hücum etti. Belh civarında ceryan eden bu büyük muharebeyi Oğuzlar kazanarak Sultan Sencer'i esir ettiler⁴.

Beklemedikleri bir zafer kazanan Oğuzlar, esir aldıkları Sencer'e hürmet edip, ona sultanmış gibi davranmışlarsa da devletin bütün idaresini ele geçirmişlerdi. Böylelikle Sultan Sencer'in esir düşmesi Büyük Selçuklu İmparatorluğunu geçici de olsa fiilen sona ermiş oluyordu⁵.

-
1. M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.404-409; O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.247
  2. İbnü'l-Esîr, XI, s.156; Ayrıca Oğuzların üzerine gelen Kamac'a " Kendileriyle uğraşmamasını otlakların da bırakılmasını istediler. Her aile kendisine ikiyüz dirhem gümüş veriyordu. Fakat Emîr Kamac bu teklifi kabul etmedi ve beldesinden uzaklaşması için onları sıkıştırdı." demektedir.(Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s.154); Ayr.Krş. O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s.247
  3. M. A. Köymen, age, s.409-410; aynı mlf. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.301
  4. İbnü'l-Esîr, XI, s.155; M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.411-412; O. Turan, age, s.247
  5. M. A. Köymen, age, V, s.413

Bundan sonra Oğuzlar hızla Horasan'ı işgâl ve tahrip hareketine giriştiler. Selçuklu devleti tam bir panik ve bozgun haldeydi. Hiç bir bölgede Oğuz istilasının karşısında durulamamaktaydı.

8. Süleymanşah'ın Horasan'da Sultan İlan edilmesi

Sultan Sencer'in esir düşmesiyle neticelenen büyük bozgunun sonra Selçuklu İmparatorluğunun sivil ve askeri erkânı, ilk zamanlarda Oğuzların istila hareketine karşı Horasan'da herhangi bir mukavemet cephesi oluşturamamışlardı. Zaten bu erkanın bir kısmı geçici olarak da olsa Horasan'ı terk ederek komşu devletlerin topraklarına, bilhassa da Oğuzların geliş istikametine uygun olduğu için Bâvendîler ülkesi'ne iltica etmişlerdi¹.

Köymen İbn İsfendiyan'dan alıntı yaparak, "Bu iltica edenlerin ilki, yanında beş kişilik maiyeti olduğu halde, Sancar'ın kardeşinin oğlu ve veliahtı Süleymanşah'tı", demektedir². Buradan Süleymanşah'ın amcası Sultan Sencer ile birlikte Oğuzlara karşı mücadele ettiği, amcası esir düşünce'de yanında devletin ileri gelenlerinden birkaç kişi ile birlikte Bâvendîler ülkesine kaçtığı gibi bir anlam çıkarılmak mümkündür. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi, Süleymanşah'ın hapisten kurtulduktan sonra Azerbaycan'a oradan da Hemedan'a gelerek Irak Selçuklu tahtına çıktığını, kısa bir süre sonra da Hemedan'ı terk ederek Mâzenderân tarafına kaçtığını söylemiştik. İşte Süleymanşah'ın içinde bulunduğu bu hadiselerin tamamı Ekim 1152 yılı ile Ağustos 1153 yılı arasında gerçekleşmişti³. Dolayısıyla Süleymanşah'ın Oğuzlara karşı Mart-Nisan 1153'de vukû bulan muharebeye katılıp buradan da Bâvendîler ülkesine sığınmış olması olayların seyri açısından imkansız görünmektedir. Kaldı ki, Süleymanşah'ın 1153 Mayıs ayının hemen sonrasında Hemedan'da tahtta çıktığı bir çok kaynak tarafından teyid edilmektedir.

1. *Aynı eser*, II, s.428; Bâvendîler hakkında bkz. "Bâvendîler", *DİA*. V. s.214-216

2. M. A. Köymen, *age*, V, s.429, Dipnot (üst)

3. bkz. I. Bölüm. "Süleymanşah'ın Hemedan'a gelişi", s.

Bununla birlikte İbn-i İsfendiyardan verdiği bilginin doğru olduğu var sayılsa bile , olayların seyrine en uygun olarak , Süleymanşah'ın Hemedan'dan kaçarak (Muhtemelen Temmuz-Ağustos 1153) Mâzenderân'a (Bâvendîler ülkesi) geldiği ve bir süre sonra da buradan Horasan'a gittiği şeklinde yorumlanmalıdır. Nitekim kaynaklardan biri, Süleymanşah'ın Hemedan'dan Mâzenderân'a geldiği .Oradan da Horasan'a gittiğini belirtmektedir¹.

Konumuza tekrar dönecek olursak, Oğuzlar karşısında çaresizlik içerisinde dağılan Selçuklu Ümerasından, vezir Tahir b. Fahrü'l-Mülk ve bazı ordu komutanları, Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden kurtarılamayacağı kanaatine varmışlardı. Bu kanaatten sonra onlar tekrar teşkilatlanarak, Oğuzlar'ın saldırılarına karşı durmayı ve paitaht Merv'i bunların muhasarasından kurtarmayı kararlaştırdılar². Bunun için de onlara etrafında toplanabilecekleri bir Sultan adayı gerekmekteydi. Zira oluşturacakları mukavemet cephesinin meşru ve etkili olabilmesi buna bağlıydı. Bu kararla Nişabur'a gelen komutanlar ve vezir Tahir Mâzenderân (Bâvendîler hanedanının ülkesi)'da olduğu anlaşılan Melik Süleymanşah'ı 19 Cemaziyelahir 548/11 Eylül 1153 tarihinde Nişâbûr'a getirttiler ve melik'in etrafında toplanarak adına hutbe okuttular³. Zira Süleymanşah uzun süre amcası Sultan Sencer'in yanında kalmış ve Sencer onu veliaht tayin ederek adına Horasan minberinde hutbe okutmuştu⁴. Bu da askeri ve sivil idarecilerden oluşan bu teşkilatın, Süleymanşah'ı tercih etmesine yeterliydi.

Yeni Sultan etrafında toplanan Selçuklu askerleri ilk önceleri Oğuzlar üzerine ufak tefek bir iki saldırıda bulunarak başarılar da elde etmiş, bir çok Oğuz öldürerek diğerlerinin de beylerinin yanlarına kaçmalarını sağlamışlardı. Ancak bir süre sonra bizzat Süleymanşah Selçuklu ordusuyla Merv civarındaki Oğuzlara karşı giriştiği saldırıda tam bir bozguna uğramıştı. Böylece, büyük bir mücadele vermed iği anlaşılan Süleymanşah,

1. bkz. Râvendî, II, s.255.

2. bkz. M. A. Köymen, age, V.s.430.

3. İbnü'l-Esir , XI, s.156.

4. İbnü'l-Esir, XI, s.157; M. A. Köymen, Süleymanşah'ın (4 Eylül 1153) de adına hutbe okutulduğunu belirterek, Süleymanşah'ın sultan ilan edilmesinin altında yatan sebebin, esir edilen meşru sultanı tahtına iade etmek değil, sadece Horasan ve bilhassa Oğuzların muhasara etmekte oldukları payitaht Merv'i kurtarmak ve tabii bu arada Oğuzlar'ı yeni hükümdar'a itaat etmeğe mecbur etmek olduğunu söylemektedir (bkz. M. A. Köymen, age, V, s.429).

Nişâbûr'a geri çekilmek zorunda kaldı¹. Oğuzlar da bunun üzerine , bütün Horasan'ı istila hareketine giriştiler. Önce payitaht olan Merv'i(Eylül-Ekim 1153), ardından Tûs ve Meşhed istikametine dönerek 11 Kasım'da Tus'u aynı tarihlerde Meşhed'i yağma ve istila ettiler; Ardındanda önemli bir merkez olan Nişâbûr'u işgâl ettiler (Şevval 549/Aralık 1154)².

Sonuçta , Süleymanşah'ın kabiliyetsiz kişiliğinin de etkisiyle kurulan mukavemet teşkilatının zayıf ve kifayetsiz olduğu ortaya çıkmıştı. İbnü'l-Esir bu konu ile ilgili olarak, Oğuzların istilâ hareketlerini anlattıktan sonra Süleymanşah'ın bu başarısızlıktaki rolü ile ilgili şunları söylemektedir; "Daha sonra Melik Süleymanşah'ın durumu zayıfladı. O ahlak ve yaşayışı kötü bir idareciydi"³

Süleymanşah'ın Horasan'da ki durumu, veziri Tahir b. Fahrü'l-Mülk'ün Şevval 548/ Aralık-Ocak 1153/1154 tarihinde ölümü üzerine iyice kötüleşti. Ölen vezirin yerine oğlu Nizamü'l-Mülk Ebu Ali el-Hasan b. Tahir'i vezir tayin ettiyse de devleti büsbütün çöküntüye gitmekten kurtaramadı⁴. Öte yandan ise büyük umutlarla Sultan ilan ettikleri Süleymanşah'ın idarecilikteki beceriksizliğini sebebiyle hiç bir işe yaramadığını gören ordu komutanları yeni arayışlara girdiler. Komutanlar bu defa da gözlerini, kendilerini Oğuz istilasından kurtaracağını umdukları başka kimseye, Sultan Sencer'in kızkardeşinden dolayı yeğeni olan Karahanlı soyundan Mahmud'a çevirmişlerdi. Sonrasında da İran halkı ve bazı ordu komutanları Merv istilasından üç ay sonra (Aralık-Ocak 1153/1154) Mahmud Han'la ilişki kurarak onunla anlaşmışlardı⁵.

1. İbnü'l-Esir, XI, s.177

2. I. Kafesoğlu, Süleymanşah'ın Oğuzlar karşısındaki bozgunu Ağustos 1153 olarak vermektedir ki, bu yanlıştır. Zira Süleymanşah Eylül 1153'de daha yeni Sultan ilan edilmiştir.(bkz. I. Kafesoğlu, age, s.62)

3. İbnü'l-Esir, XI, s.157-158; M. A. Köymen, age, s.433,434,435

4. İbnü'l-Esir, XI, s.159; Bununla ilgili Bundârî'de "Lakin Felah bulamadı, işi yürümedi. Kendisi işe yaramadı ve işini düzeltmedi." demektedir.(Bkz. Bundârî, s.254)

5. İbnü'l-Esir, XI, s.159

Bu gelişme bize Melik Süleymanşah'ın sadece vezir b.Fahrü'l-Mülk tarafından desteklendiğini ve belki de onun ısrarıyla Horasan'a getirildiğini göstermektedir. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi vezir'in ölümünden sonra Süleymanşah'ın Horasan'daki durumu oldukça zayıflamıştı.

Dirayetsiz ve kabiliyetsizliğini birkaç defa gösteren Süleymanşah'ın Horasan Sultanlığı da ancak sekiz dokuz ay yürütebildi ve nihayet 549 yılı Sefer ayında (Nisan-Mayıs 1154) Horasan'ı terk ederek Cürcan'a döndü¹.

9. Süleymanşah'ın Bağdat'a Gelmesi

Süleymanşah daha öncede anlattığımız gibi 549 Sefer ayında (Nisan-Mayıs 1154) Horasan'dan ayrılmıştı. Buradan batıya yönelen Süleymanşah 550/1155 senesinde İsfahan'a geldi². Ancak şehrin şahnesi Camedar Reşit, Süleymanşah'ın bütün yalvarmalarına rağmen "Ben bu emaneti kardeşinin oğlu için bekliyorum. Emanete hiyanet etmek benim adetim değildir. Cihan sizin malınızdır. Git ona cevabını verde, ozaman İsfahan ve bütün vilayetler senin eline geçsin" diyerek, onu şehre sokmadı³. Bunun üzerine Süleymanşah Kaşan'a gitti. Fakat oradan da Sultan Muhammed'e bağlı askerler tarafından çıkarıldı. Aynı şekilde Hûzistân'a gitmek istediye de bu sefer de yeğeni Melikşah tarafından engellendi. Bundârî Süleymanşah'ın bu durumu için "Süleyman padişahlıktan ayrılmış tahtını bırakmış, tedbiri idbarına tevatur etmiş. Memleketleri dolaşiyor, birtakım felakete uğruyor, Necde gidenlerle Necde, Gavre gidenlerle gavre gidiyordu. Hiçbir yerde karar kılmıyor, hiçbir yurt onu barındırmıyor ve hiçbir komşu onu sığdırmıyordu"⁴, diyerek durumu açıklamaktadır.

-
1. M. A. Köymen, *age*, V, s.449; *aynı mlf*, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.306.
  2. İbnü'l-Esîr, XI, s.159; Bundârî, s.254, (Bu kaynak Süleymanşah'ın önce Rey'e oradan da Bağdat'a gittiğini belirtmektedir); M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V, s.449.
  3. Râvendî, II, s.255; İbnü'l-Esîr, Süleymanşah'ın Horasan'da Harezşah'ın yanına gittiğini ve onun da kardeşi Atsız'ın kızı ile Süleymanşah'ı evlendirdiğini, fakat bir süre sonra hoşuna gitmeyen bazı davranışları yüzünden Süleymanşah'ı yanından uzaklaştırdığını belirtmektedir. (Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s.177), ancak daha önce de incelediğimiz gibi bu bilgi olayların seyrine pek uygun düşmemektedir.
  4. Râvendî, *aynı yer*, İbnü'l-Esîr, XI, s.177, burada gelişmenin 551/1156-1157 yılı olayları içerisinde geçtiği zikredilmektedir.

Halifenin yanına Bağdat'a gitmeye karar veren Süleymanşah, Lihaf'a gidip el-Bendenicin'de konakladı ve buradan Halife Muktefi'ye haber göndererek yanına gelip, himayesine girmek istediğini bildirdi¹. Süleymanşah'ın bu isteği halife Muktefi için bulunmaz bir fırsattı. Çünkü saltanatını onaylamamakta direndiği Sultan Muhammed'in karşısına koz olarak çıkarabileceği önemli bir fırsat çıkmıştı. Süleymanşah'ın Halifeyle elçi teatisinden sonra, karısını rehine olarak göndermesi şartıyla isteği kabul edildi. Bunun üzerine Süleymanşah, karısını yanında birçok cariye ile Bağdat'a gönderirken, Halifeye de şu mesajı yolladı; "Ben bunları rehine olarak gönderiyorum, eğer Emirül-mü'minin Bağdat'a girmeme izin verirse girerim, aksi halde geri dönerim"².

Halifeden yanına gelebilme iznini alan Süleymanşah yanında üçyüz kadar askeri olduğu halde Bağdat'a geldi. Süleymanşah'ın Bağdat'a gelmesi ve karşılanması ile ilgili gelişmeleri o esnada Bağdat'da bulunduğunu söyleyen Katip el-İsfehani şöyle anlatmaktadır. "Ben bu esnada Bağdat'da idim. Süleyman yaklaştı ve inkiyat etti diye haber geldi. Bunun gelmesini, kabulü tam ile karşıladılar. Eğer bunun saltanat hakkını tasdik etmiş olsalar id, sultanları istikbalde adet olduğu veçhile yanında kadılıkudat ve iki naib ve hadimlerin büyükleri olduğu halde vezir istikbal ederdi. Lakin bunu istikbal hususunda bir şerif alay çıkarmakla iktifa ettiler ki, alayın başında vezirin oğlu İzzüddin Muhammed ve yanında Muhlisuddin bin el-keyal Herrasi ve iki hadim bulunuyordu. Alay, Süleyman yaklaşıncaya kadar şehrin haricinde durdu. Sonra vezirin oğlu Süleyman'ı istikbal etti ve hoşuna gidecek ve onu memnun edecek sözlerle hitap ederek Emirül Mü'minin sana selam ediyor ve sana tahiyeye gönderiyor dedi. İbnül Keya-l Herrasi, bu selamı Süleyman'a Farisi dili üzerine terceme ettikten sonra Süleyman attan indi yer öptü sonra atlandı şehre girdi." İsfehani bu durumla ilgili daha başka malumatlar da vermektedir³.

25 Şubat 1156/551 Muharrem'e kadar Bağdat'da kalan Süleymanşah yine aynı ay içerisinde hilafet sarayına getirildi. Kadı el-kudat, şehitler ve abbasilerin ileri gelenler zevatının da hazır bulunduğu mecliste Halife'ye sadakatla bağlı kalacağına daima itaatkar olacağına ve Irak'a hiç bir zaman saldırmayacağına dair yemin etti⁴. Halife böylelikle her türlü ihtimale karşı tedbir almayıda ihmal etmemiş oluyordu.

1. Bundârî, s.218-219

2. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*; Bundârî, s.219; Râvendî, II, s.255

3. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

3. Bundârî, s.219. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

4. İbnü'l-Esîr, XI, s.177

Süleymanşah yemin ettikten sonra Bağdat'da adına hutbe okundu ve babasının "Gıyasuddin ve'd-dünya" ile diğer lakapları kendisine verilerek sultan ilan edildi. Ayrıca Hille hakimi Emîr Kuvidan'da onun emir-hacibi¹, Şerefüddin el-Horasani de veziri olarak görevlendirildi². Bağdat halkı Süleymanşah'a "el-Melik el-Müstecir" yani sığıntı hükümdar demektedirler³. Süleymanşah'ın Bağdat'da ki durumu hakkında İsfehani şu bilgileri vermektedir; "Buna tahsisat bağladılar maaş tahsis ve vazifeler tertip ve kendisine hürmet ettiler. Camilerde Cuma namazında minberler üzerinde bunun namına hutbe okudular. Samimi ikram ve ihsan ile bunu mümtaz kıldılar. Fakat bunu ancak lafziyle telkip (tavsip) ettiler. Saltanat'la tesmiye etmediler. Ve onunla alametlemediler, muazzam lafzına kasrettiler, bu onu tazimin son derecesidir"⁴.

10. Süleymanşah'ın Sultan Muhammed ile Saltanat Mücadelesi

Şurası muhakkak ki Melik Süleymanşah'ın Bağdat'da büyük izzet ve ikram ile ağırlanması ve daha sonra da sultan ilan edilmesi Halifenin, saltanatını onaylamadığı sultan Muhammed'e karşı hazırlanmış bir senaryo idi. Esasen Halife başından beri Selçuklular'a itaat etmek niyetinde olmadığını ve dünyevi hakimiyetini sağlayarak hilafet devleti kurmak çabası içerisin de olduğunu defalarca göstermişti⁵. Burada da Süleymanşah'ı, Sultan Muhammed'in karşısına bir koz olarak çıkarmak, iki Selçuklu Hanedan mensubunun mücadelesiyle oluşacak kaos ortamında kendi mevkinin daha da sağlamlaştırmak amacı içerisindeydi. Nitekim Bundârî'nin Süleymanşah'ın zayıf kişiliği ve süfli davranışlarını sıraladıktan sonra, "bütün bunlara rağmen Halife ise bunu dost tutmaya azmetmiş olup bunu sancak akdetmekte idi"⁶, şeklindeki sözleri de halifenina asıl amacı hakkında bize yeterince bilgi vermektedir.

1. İbnü'l-Esîr, *ayn yer*.

1. Bundârî, s.221; Ayr. Krş, G. Ögün, age, s.30-31

2. Râvendî, II, s.255; Hüseyinî, s.99; İbnü'l-Azrak, s.119. (Bu kaynak lakabın Süleymanşah'a Halife tarafında verildiğini zikretmektedir).

3. Bundârî, s.220

5. bkz, "Halife-Sultan Münasebetleri", I.Bölüm, s.

6. bkz, Bundârî, s.221.

Süleymanşah, Halifenin donattığı üçbin kişilik ordu ve yine Halifenin telkiniyle kendisine veliaht ilan ettiği Sultan Muhammed'in kardeşi Melikşah'ın ikibin kişilik kuvveti ile Azerbaycan üzerine hareket etmişti. Burada bölgenin güçlü emiri Atabeg İldeniz ile birleşerek Sultan Muhammed'in üzerine yürümüş; ancak Sultan Muhammed karşısında büyük bir yenilgiye uğrayan Süleymanşah (Cemaziyelevvel 551 / 1156 Haziran)¹ yanında halifenin askerlerinden elli kadar olduğu halde Şehrizor'dan Bağdat'a gitmek üzereyken, Sultan Muhammed ile daha önceden ittifak yapan Musul valisi Ali Küçük tarafından yakalandı (Şaban 551 / 1156 Ağustos)².

Kendi bölgesinden geçmekte olan Süleymanşah'ı yakalayan Ali Küçük onu Musul kalsine hapsetti. Sultan'da ona Süleymanşah'a hürmetle muamele etmesini ve kendisinden Emîr alıncaya kadar da mahpus tutmasını istedi³. Böylece Süleymanşah'ın birkez daha tutsaklık dönemi başlamış oldu.

---

1. İbnü'l-Esîr, XI, s.178.

2. Bundârî, s.221; İbnü'l-Esîr, *aynı yer*, İbnü'l-Azrak, s.119-120.

3. Bunari, *aynı yer*; İbnü'l-Esîr, *aynı yer*, Hüseyinî, s.100.

B. SÜLEYMANŞAH'IN SULTANLIK DEVRİ

1. Süleymanşah'ın Sultan Olması

Süleymanşah yukarıda da anlattığımız gibi Şaban 551/1156 Ağustos tarihinde Ali Küçük tarafından Musul kalesine hapsedilmişti. Buradaki durumu ile ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız Süleymanşah nihayet Irak Selçuklu sultanı Muhammed'in Zilkade 554 / Kasım 1159'da vefat etmesi¹ üzerine hapisten kurtulma şansını elde etmişti.

Sultan Muhammed'in vefatı ile birlikte Selçuklu devleti umerası, Sultan'ın kim olacağı konusunda anlaşmazlığa düştüler. Emirlerin bir kısmı Muhammed'in kardeşi Melikşah'ın Sultan olmasını isterken, bir diğeri Azerbaycan Atabeyi İldeniz'in nüfuz ve itibarından dolayı yanında bulunan Melik Arslanşah'ı, asıl ağırlıklı olan kısmı ise Musul'da hapis tutulan Süleymanşah'ın Sultan olmasını istemekteydiler². Öte yandan Melikşah, Sultan Muhammed'in ölümünden hemen sonra yanına Fars hakimi Tekle b. Zengi ve Emîr Şemleyi alarak Huzistandan Isfahana gelmişti. İsfahan valisi İbnü'l-Hocendi Şehri ona teslim edip diğer yandan da Hamedan'a haber göndererek oradaki askerleri de Melikşah'a itaate davet etmiş ; ancak aralarında herhangi bir ittifak olmadığı için bu teklifi kabul edilmedi. Zira Hamedan Ümerasının çoğu Süleymanşah'ın Sultan olmasını istemekteydi³.

1. Bk. I.Bölüm, "Sultan Muhammed'in ölümü", s.14.

2. Bundârî, s.257; İbnü'l-Esîr, XI, s.208. Aksarâyî s. 122.

3. İbnü'l-Esîr, XI, s.208.

Sultan Muhammed'in emirleri içerisinde en kuvvetlisi Şerefed-Din Gürdbazu idi. Ayrıca Nasired-Din Akkuş, İzzeddin Satmaz ve Atabeg Ayaz da büyük emirler arasında yer almaktaydı¹.

Bu emirlerden, Şerefed-Din Gürdbazu Sultan Muhammed'in ölümünden sonra büyük emirler ile tahta kimin çıkacağı hususunda istişare yapmış ve bir de Rey bölgesinin kudretli emiri İnanç²'ı çağırarak fikrini almak istemişti. Bunun üzerine Hamedan'a gelen Emîr İnanç tahta Süleymanşah'ın çıkması gerektiğini söyledi³ ve gerekçe olarak da " Bu şerden daha uzak eza ve cefadan daha çekingendir. Halife bunu evvelce Sultan tayin etmişti ve ona iyilik etmişti. Eğer bunu tayin edersek halife bunun terbiyesini deruhte eder ve tayin olunmasına da razı olur" dedi⁴.

Böylece daha önce de Halife tarafından Sultanlığı onaylanmış olan Süleymanşah diğer şehzadelere oranla daha avantajlı konumdaydı. Nihayet Süleymanşah'ın Sultan olmasında ittifak eden Emîr İnanç, Şerefed-Din Gürdbazu ve Nasired-Din Akkuş, onu Hamedan'dan getirtmeye karar verdiler. Bunun için Musul hakimi Atabeg Kutbeddîn Mevdûd ve naibi Ali Küçük'e Kazvîn hakimi Alp Argun'u elçi olarak gönderip, onlardan, saltanat makamına geçirmek için Süleymanşah'ı yanlarına göndermelerini istediler⁵.

Bilindiği gibi Süleymanşah Şaban 551/Ağustos 1156 tarihinden beri Musul'da hapis tutulmaktaydı. Taraflar arasındaki elçi teatisinden sonra Süleymanşah Irak Selçuklu Devleti Sultanı, Mevdûd'un veziri Cemaleddin Muhammed'in vezir Ali Küçük'ün de ordu komutanı olması şartıyla anlaştilar. Ayrıca bu şartlara bağlı kalacaklarına dair de yemin ettiler⁶.

1. Râvendî, II, s.263.

2. Bundârî bunun için "Bu esnada askeri en çok ve cemaati en kalabalık ve kılıcı en keskin olan Emîr İnanç'dı" demektedir. (Bkz. Bundârî, s.257)

3. Râvendî, *aynı yer*; Bundârî, *aynı yer*.

4. Bundârî, *aynı yer*.

5. İbnü'l-Esîr, XI, s.211; Bundârî, Ali Küçük'ün Süleymanşah'ı, Sultan Muhammed'in ölüm haberini aldıktan hemen sonra ondan yemin ve söz alarak serbest bıraktığını belirtmektedir.(Bkz. Bundârî, *aynı yer*).

6. İbnü'l-Esîr, *aynı yer*.

Böylece anlaşma sağlandıktan sonra Mevdud ve Ali Küçük Melik Süleymanşah'ı hapisten çıkardılar. Süleymanşah yanında pekçok hediye at ve asker ile donatılmış bir şekilde Hemedan'a doğru hareket etti. Ayrıca Mevdud, Ali Küçük komutasındaki bir orduyu da refakat için Süleymanşah'ın emrine vermişti¹.

Kaynaklardan Bundari² ve Ravendî³ bu hareket ile ilgili Ali Küçük'ün bulunduğundan hiç bahsetmez iken Hüseyinî ise "Ali Küçük'ün Süleymanşah'ı hapisten çıkartıp kendisine besili katırlar, cins atlar, birçok mal, çadırlar ve köleler verdikten sonra Musul ümerasından bir cemaat techiz ile Musul kalesi valisi Sarimüddin'i bu cemaata öncü yaparak Süleymanşah'ın mahiyetinde Hemedan'a gönderdiğini"⁴ belirtmektedir.

Süleymanşah'ın Hemedan'a gelmekte olduğunu haber alan Selçuklu Emirleri askerleriyle birlikte onu karşılamaya çıktılar. Süleymanşah Bilad-ı Cebel'e geldiğinde yeni sultan sıfatıyla kendisine katılan Emîr ve askerlerin sayısı bir hayli arttı. İbnü'l-Esir bunun için, Süleymanşah'ın etrafında muazzam bir ordu toplandı demektedir⁵. Bu arada Ali Küçük Selçuklu Emirlerinin Sultan üzerindeki tasallutlarını ve edep dışı hareketlerini görünce kendisinde bir kötülük geleceğinden korkarak daha ileri gitmeyip Süleymanşah'dan ayrıldı ve Musul'a döndü⁶.

Süleymanşah maiyetiyle birlikte Rebiülevvel 555/ Mart 1160'da idare merkezi Hemedan'a gelerek saltanat tahtına oturdu⁷. Böylece Muhammed'in ölümünden dört ay sonra Irak Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı oldu.

1. İbnü'l-Esir, XI, s.211; ayr.krş, C. Alptekin, agm, VII, s.319; G. Ögün, age, s.36

2. Bundârî, s.257.

3. Râvendî, II, s.263. (Bu kaynak Atabeg Kutbeddin'in Süleymanşah'ı tam, mükemmel bir yolluk ve malzeme ile yola çıkardığını belirtmektedir.)

4. Hüseyinî, s.101; Ahmet b. Mahmud, s.99-100

5. İbnü'l-Esir, aynı yer.

6. İbnü'l-Esir, aynı yer.

7. Râvendî, aynı yer.

2. Melikşah'ın Ölümü

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Melikşah ağabeyi Sultan Muhammed'in ölümü üzerine, tahta çıkabilmek umuduyla Hûzistân'dan İsfahân'a gelmişti. Melikşaha yakın olduğu anlaşılan İsfahân valisi de Hemedan'a haber göndererek buradaki askerleri Melikşah'a itaate davet etmişti. Ancak Selçuklu emirleri arasında onun sultan olmasını isteyenlerin de bulunmasına rağmen, daha avantajlı durumda olan Süleymanşah tahta çıkarılmıştı. Bunun üzerine Irak Selçuklu tahtına çıkamayan Melikşah kısa bir süre sonra İsfahân'daki taraftarları çoğalıp da kendisini güçlü görmeye başlayınca Bağdat'a haber gönderdi. Buna göre amcası Süleymanşah adına okunan hutbenin kesilerek kendi adına okunmasını ve Irak'daki idari düzenlemenin eski haline iadesini; aksi halde Bağdat üzerine yürüyeceğini bildirdi. Bu gelişme üzerine vezir Avunuddin Hubeyre Melikşah'a bir suikast düzenlemeye karar verdi. Bu iş içinde yakın adamlarından biri olan Ağlebek adlı bir hadimini görevlendirdi. Ağlebek Melikşah'ı zehirletmek için bir cariyeye satın aldı ve suikast karşılığı büyük vaadlerde bulunduğu bu cariyeyi Melikşah'a sattı. Cariye verilen görev gereği bir sabah kahvaltısında Melikşah'ı zehirleyerek öldürdü (555/1160)¹. Bunun üzerine İsfahân halkı Melikşah'ın adamlarını şehirden uzaklaştırarak Süleymanşah adına hutbe okuttular. İsfahân bölgesi de Süleymanşah'ın hakimiyetini tanımış oldu².

3. Süleymanşah'ın Tahttan İndirilmesi

Süleymanşah Irak Selçuklu tahtına çıktıktan sonra vezirliğe Emîr İnanç'ın veziri Şihâbeddin Sika, Emîr hacîbliğine de Muzaffereddin Alp Argun getirildi³.

-
1. İbnü'l-Esîr, XI, s.217; Bundârî, Melikşah'ın amcası Süleymanşah sultan olduktan sonra onun sultanlıkta tutunamayacağını bildiği için İsfahan'a geldiğini fakat bir süre sonra eğlenceye dalıp peşinden de öldüğünü, ayrıca ölümü ile ilgili farklı rivayetlerin de olduğunu belirtir. (bkz.Bundârî, s.262-263)
  2. İbnü'l-Esîr, aynı yer.
  3. Bundârî, s.257-258; Râvendî, II, s.264.

Ayrıca saltanatını garanti altına almak için Sultan Süleymanşah veziri Şihabeddin Sika'nında uyarısıyla, Atabeg İldeniz'in yanında bulunan yeğeni Melik Arslanşah b. Tuğrul'u yerine veliaht ilan ederek Arrân vilayetini ona ikta etti. Zira Süleymanşah, bu güçlü atabegin himayesi altındaki Arslanşah'ı kendisine karşı rakip olarak kullanmasından korkmaktaydı¹.

Süleymanşah'ın Hemedan'da tahta çıkmasından bir süre sonra Emîr İnanç, hakimiyet bölgesi olan Rey'e döndü. Onun dönmesiyle ümera arasında gizliiden gizliye bir nüfuz rekabeti başaldı. Bu mücadele özellikle büyük emirlerden olan Muavffak Gürdbazu ile İzzeddin Satmaz ve Nasireddin Akkuş arasında yoğun olarak yaşanmaktaydı². Diğer yandan Süleymanşah saltanatının ilk günlerinden itibaren kendini tamamen içki ve eğlenceye vermiş, hiç ilgilenmediği devlet işlerinin tümünü de Emîr Gürdbazu'ya bırakmıştı. Nitekim bununla ilgili bir kaynak şöyle demektedir; "Süleymanşah çok içki içerdi Ramazan'da bile güpe gündüz içmekten çekinmezdi. Maskaraları yanına alıp emirlere dönüp bakmaz, bu yüzden de askerler onun işini ihmal eder, ilgilenmezlerdi. Nihayet kapısına bile gelmez oldular. Bütün devlet işlerini Hadim Şerafeddin Gürdbazu ya bırakmıştı. Emirler ona şikayetçi olurlar oda onları teskin ederdi"³.

Süleymanşah'ın içki ve eğlenceye düşkünlüğü ile Emîr İzzeddin Satmaz ve Emîr Nasireddin Akkuş'un ona yakınlıkları Emîr Gürdbazu'yu rahatsız etmekte ve onun Sultan Muhammed dönemindeki otoritesinin giderek kaybolmasına sebep olmaktaydı. Bu şartlar içerisinde birgün Gürbazu, Hemedan dışındaki bir köşkte içki içmekte olan Sultan'ı bu davranışlarından dolayı uyarmak istemişti. Ancak sarhoşluğu sebebiyle kendinde olmayan Sultan, emir'i herkesin önünde maskaralarına küçük düşürttü. Bu duruma hiddetlenen Gürdbazu orayı terk etti. Süleymanşah ayılınca olanlardan dolayı Emîr Gürdbazu'dan özür diledi. Sultan'ın özürünü kabul etmesine rağmen Emîr bir daha huzura çıkmadı.

-
1. Bundârî, s.258; Ravendî, *aymı yer*; Aksarâyî, *aymı yer*; ayr.krş, F. Sümer, "Arslanşah", *DİA*, III, s.405; C. Alptekin, agm, DGBİT, VII. s.320.
  2. Râvendî, II, s.264; Hüseyinî, ,s.101.
  3. İbnü'l-Esir, XI, s.220; Ahmet b. Mahmud'da da İbnü'l-Esir'e benzer bir değerlendirme yer almaktadır, (Bkz. "Selçukname", II, s.100).

Bu durumdan şüphelenen Süleymanşah kendisinin tahta çıkmasında önemli yeri olan Emîr İnanç'a haber yollayarak kendisine Emîr Gürdbazuya karşı yardım etmesini istedi. O sırada hasta olan İnanç, Süleymanşah'a iyileşir iyileşmez ordusuyla birlikte huzura geleceğini bildirdi¹.

Emîr Gürdbazu, bu durumu öğrendiğinde durmun aleyhine sonuçlanabileceğinden korkarak Süleymanşah'ı biran önce tahttan indirmek gerektiğine karar verdi. Bu karardan sonra Gürdbazu Süleymanşah'ın yerine Atabeg İldeniz'in yanında bulunan Melik Arslanşah'ı sultan olarak Hemedan'a davet etmek için diğer emirlerle itifak yaptı ve kendisine bağlı kalacaklarına dair onlardan yemin aldı². Zaten ümeranın büyük çoğunluğu tahta çıktığı günden beri içki ve eğlenceden başka bir iş yapmayan Süleymanşah'ın süfli davranışlarından oldukça rahatsız idiler. Zira Süleymanşah ne askerlerle; ne emirlerinin durumu ile ne de devletin herhangi bir işiyle meşgul oluyordu. Günlerini devamlı olarak içkili eğlencelerde geçiriyor emirleri huzura dahi kabul etmiyordu. Süleymanşah'ın bu durumu ile ilgili bilgilerde ittifak halinde olan kaynaklardan Râvendî şöyle demektedir; " Sultan Süleyman içkiye devamdan öyle bir hale düştü ki insanlardan çekinir ve kimseyi huzura kabul etmez oldu. Emirler onun yanına girmeye imkan bulamıyorlardı, gördükleri zaman da, kimseye hürmet göstermediği ve sözleri onları incittiği için ona kırılıyorlardı"³.

Ümeradan gerekli desteği de alan Emîr Gürdbazu işe önce Süleymanşah'ın maskaralarını öldürmekle başladı. Bunu yaparken bir yandan da Süleymanşah'a " Ben bunları sırf senin hükümdarlığını muhafaza etmek için yapıyorum ", diyerek onun hizmetinde olduğu izlenimini vermeye çalışıyordu. Bunda da başarılı olmuş olacak ki, bu olayın hemen sonrasında Sultan'la barıştılar⁴.

Böylelikle Süleymanşah'ın güvenini tekrar kazanan Emîr Gürdbazu, Sultanı hazırlattığı büyük bir ziyafete davet etti. İleri gelen emirlerin de katıldığı bu ziyafete hiçbir şeyden şüphelenmediği anlaşılan Süleymanşah

1. İbnü'l-Esir, XI, s.220.

2. Râvendî, II, s.265; Bundârî, s.263-264; İbnü'l-Esir, aynı yer.

3. Ravendî, II, s.264-265.

4. İbnü'l-Esir, aynı yer.

yanında veziri Şihabeddin Sika ve maiyeti olduğu halde gelmişti. Bunun üzerine harekete geçen Gürdbazu, önceden yaptığı plan gereği Sultanı, vezir ve adamlarını yakalatarak tutuklattı. daha sonra da Süleymanşah'ı bir kaleye hapseden Gürdbazu, veziri ve yakın adamlarını öldürttü (Şevval 555/Ekim-Kasım 1160)¹.

Süleymanşah'ın tahttan indirilmesiyle ilgili başka bir rivayete göre ise hadiseler şöyle gelişmiştir; Sultan Süleymanşah emirlerin kendisine kızarak yerine Arslanşah b. Tuğrul'u getirmek istediklerini öğrenmişti. Bu durumdan telaşlanan Süleymanşah, emirlere kendisini serbest bırakmalarını, kendisinden onlara herhangi bir kötülük gelmeyeceğini, gittikten sonra ne isterlerse onu yapabileceklerini bildirdi. Sultanın bu isteğine olumlu bakan emirler birde Rey de bulunan Emîr İnanç'ın fikrini almak istediler. Zira İnanç Süleymanşah'ın sultan olmasında oldukça önemli rolü olan bir emirdi. Bunun üzerine durumdan haberdar edilen Emîr İnanç, Irak ümerasına, Süleymanşah'ı serbest bırakmalarının uygun olmadığını çünkü Süleymanşah serbest bırakılırsa doğruca Horasan'a gidip asker toplayabileceğini ve bundan da ilk önce kendisinin zarara uğrayacağını söyleyerek, onun yeni sultan Arslanşah'ın gelmesine kadar hapiste tutulması gerektiğini, ayrıca Süleymanşah'ın akıbetine de yeni sultanın karar vermesinin daha uygun olduğunu belirtti. Emîr İnanç'dan bu cevabı alan emirler de onun söylediğine uygun olarak, Süleymanşah'ı bir köşke hapsederek Arslanşah'ın gelmesini beklemeye başladılar².

Netice itibarı ile Süleymanşah'ın Irak Selçuklu Devleti tahtındaki sekiz aylık saltanatı, yine onu tahta çıkartan emirler tarafından sona erdirilmişti. Süleymanşah'ın hapsedilmesinden hemen sonra Emîr Gürdbazu, Azerbaycan Atabegi İldeniz'e bir mektup yazarak durmu anlattı ve yanında bulunan Melik Arslanşah adına hutbe okutacaklarını belirterek Hemedan'a çağırdı³.

1. İbnü'l-Esîr, XI, s.220.

2. Râvendî, II, s.265-266; Reşide'd-Din , s.156.

3. Bundârî, s.264; İbnü'l-Esîr, XI, s.220, (Bu kaynak, Emîr Gürdbazu'nun Süleymanşah'ı öldürdükten sonra Atabeg İldeniz'i Hemedan'a çağırdığını belirtmektedir); Hüseyinî, s.101; Ahmed b. Mahmud, s.100; Aksarâyî, aynı yer; Ayr. krş. M. H. Yinanc, "Arslanşah", *İA*, II, s.611; F. Sümer, "Arslanşah", *DİA*. III, s.405.

Haberi alan Atabeg İldeniz yanına Arslanşahı alarak büyük bir orduyla Hemedana gelip melik Arslanşahı Irak selçuklu devletinin yeni sultanı olarak tahta çıkardı.(Zilkâde 555 / Kasım 1160)¹.

Arslanşah'ın tahta çıkmasından sonra Süleymanşah hapistutulduğu kaleden sultanlık sarayının bahçesindeki bir köşke nakledildi². Bu nakil işlemi Süleymanşah'ın kaçabileceği ihtimaline karşı alınmış bir tedbir olmalıdır. Arslanşah'ın bir ay sonra Atabeyi İldeniz ile birlikte Hemedan'dan Isfahan'a gitmesi üzerine de Süleymanşah mahpusluğuna Hemedan kalesinde devam etmeye başlamıştı³.

C. SÜLEYMANŞAH'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

1. Süleymanşah'ın Ölümü

Süleymanşah'ın ölüm hadisesiyle alakalı olarak kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bu farklılıklar Süleymanşah'ın hem ölüm şekli hem de zamanı açısından ayrılıklar göstermektedir.

1. Bundârî, s.264; İbnü'l-Esîr, aynı yer; Râvendî, II, s.266, 272; Hüseyinî, s.102, (Bu kaynak da Arslanşah'ın, Emîr Gürdbazu'nun Süleymanşah'ı öldürmesinden sonra tahta çıktığını belirtmektedir).
2. Râvendî, II ,s.266; Reşide'd-Din , s.156.
3. Bundârî, aynı yer; Diğer bir rivayete göre, Alaüddevle kalesine nakledilmişti.(Bkz, Râvendî ve Reşide'd-Din , aynı yer).

Bazı kaynaklar Süleymanşah'ın ölümünü, Arslanşah'ın Hemedanâ gelmesinden önce gerçekleştiğini belirtirken¹, diğerleri bu hadisenin Arslanşah'ın tahta çıkmasından sonra ceryan ettiğini söylemektedirler².

Öte yandan, Süleymanşah'ın ölüm şekli hakkında da değişik rivayetler bulunmaktadır. Nitekim İbnü'l-Esîr, Süleymanşah'ın tahttan indirildikten hemen sonra bir kalede Emîr Gürdbazu tarafından boğdultularak öldürüldüğünü belirtirken³, Hüseyinî ise Arslanşah'ın Hemedan'a gelmek üzereyken, yine Emîr Gürdbazu'nun Süleymanşah'a hürmetini arz etmek istiyormuş gibi yaparak onu bizzat yakalayıp boynuna taktığı yay kirişi ile öldürdüğünü söylemektedir⁴. Konuyla ilgili olarak Râvendî ve Reşîde'd-Din de Süleymanşah'ın Arslanşah tahta çıktıktan dört ay sonra hapsedildiği yerde kendiliğinden öldüğünü belirtirken⁵, Bundârî, Hapsedildiği Hemedan kalesinde zehirleterek öldürüldüğünü zikretmektedir⁶.

Netice itibarı ile bütün bu kaynaklardan, olayların seyrini ve konu bütünlüğünü göz önünde bulundurduğumuzda şöyle bir sonuca varabiliriz; sabık Sultan , Süleymanşah, Arslanşah ve İldeniz'in Isfehan'a gitmelerinden birkaç ay sonra yine onların da tasvibiyle Rebiyyülahir 556/mart 1161 tarihinde⁷ bu sefer şanslı yaver gitmeyerek tutsak tutulduğu kalede bir şekilde öldürülmüş olmalıdır.

Öldüğünde kırk beş yaşında olan Süleymanşah'ın cenazesi de kardeşi Mesud'un Hemedan'da ki türbesine defnedildi⁸.

1. bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s.220; Hüseyinî, s.102; Ayr.krş, M. H. Yinanc, agm, s.611.

2. bkz. Bundârî, s.264; Râvendî, II, s.266; Reşîde'd-Din, s.156

3. bkz. İbnü'l-Esîr, aynı yer, (İbnü'l-Esîr bu bilgiyi verdikten sonra Süleymanşah'ın ölümüyle alakalı diğer rivayetleri de şöyle sıralamaktadır, "Başka bir rivayete göre, süleymanşah'ı Hemedan reisi Mecdüddin el-Alevi'nin evinde hapsedmiş ve orada öldürmüştür. Bir başka rivayette de zehirlenerek öldüğü söylenir. Doğrusunu Allah bilir").

4. bkz. Hüseyinî, s.102.

5. bkz. Râvendî, aynı yer; Reşîde'd-Din, aynı yer.

6. bkz. Bundârî, aynı yer.

7. Bundârî, aynı yer; Râvendî, aynı yer; Reşîde'd-Din, aynı yer.

8. Râvendî, aynı yer.

2. Süleymanşah'ın Şahsiyeti

Süleymanşah dış görünüş itibarı ile kırmızıya yakın bir esmerlikte, kısa boyunlu, kısa sakallı ve orta uzunlukta boya sahip, güzel görünümü olan bir sultandı. Ayrıca Süleymanşah iyi huylu, tatlı sözlü ve herkesle iyi geçinen bir fitrata da sahipti¹. Ancak Süleymanşah'ın bütün bu olumsuz özelliklerinin yanı sıra, karakter ve kabiliyet açısından son derece zayıf bir kişilik örneği de sergilemekteydi. İçki ve eğlenceyle dolu sefahat hayatına olan düşkünlüğü onun en bariz özelliklerinden biriydi. Nitekim İbnü'l-Esir Süleymanşah için şunları söylemektedir: "Süleymanşah öfkeli ve çabuk hiddetlenen bir zat idi, çok içki içerdi, Ramazan ayında bile güpegündüz içmekten çekinmezdi. Maskaraları yanına alıp emirlere dönüp bakmaz, buyüzen de askerler onun işini ihmal eder ilgilenmezlerdi"². Bundârî de yine bununla ilgili şunları söylemektedir; "...bu, şarap üzerine yüz üstü düştü, oyuna gönül bağladı, akı bıraktı hilmi de kovdu. Şüphesiz bundan dolayı, halı değişti ve akıbeti fena oldu"³.

Süleymanşah, hayatı başarısızlıklar ve esaretlerle dolu bir hükümdar olup, hemen hemen girdiği hiçbir mücadeleyi kazanamamıştı. Kaynaklarımız, sefahat hayatına olan düşkünlüğü ve hadiseler karşısındaki tutarsızlığının Süleymanşah'ın başarısızlığında ki en önemli sebep olduğu konusunda hem fikirdirler⁴.

Aslında Süleymanşah diğer Selçuklu şehzadelerine nazaran oldukça şanslı bir gençlik dönemi geçirmişti. Çünkü hemen hemen ömrünün yarısı amcası Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in yanında ve onun gözetimi altında geçmişti. Ancak Süleymanşah'ın hayatını incelediğimizde onun amcasıyla en ufak bir benzerliğinin bulunmadığı gibi kendisine sunulan bir çok imkanı da değerlendirememesi onu F. Sümerin de dediği gibi Sultan Sencer'in en beceriksiz yetgeni olarak karşımıza çıkarmaktadır⁵.

1. Râvendî, II, s.262.

2. İbnü'l-Esir, XI, s.220.

3. Bundârî, s.258.

4. Bundârî, s.258,263-264; İbnü'l-Esir, aynı yer, Râvendî, II, s.264; Reşîde'd-Din, s.155; Hüseyinî, s.100.

5. F. Sümer, "Selçuklu Devrinde Türk Beylikleri II, Harezşah Atsız", TDAD, S.44, s.3

Hatta M. A. Köymen, Sultan Sencer'in uzun süre yanında bulundurduğu yeğeni Süleymanşah için hiçte iyi temennilerde bulunmadığını belirtmektedir. Yazarın Muhammed el-Avfi' den alıntı yaparak aktardığı bilgi şöyledir: Sultan Sencer Oğuzların eline esir düşüpte esaretinin ağırlaştığı günlerden birinde Allah'a şöyle dua etmişti; "Dünyada üç arzum var: 1-Ne şekilde olursa olsun (ölü veya sağ olarak) beni bu cemaatin elinden kurtar; Zira bu zillet çok ağır gelmektedir. 2-Beni payitaht Merv'e ulaştır. Ta ki ölürsem cesedim, Merv "devlethane"sinde kalsın. 3-Kardeşimin oğlu bulunan, fakat benim için daima bu felaketi temenni etmiş olan Süleymanşah'ı padişahlık devletinden nasibedar etme"¹.

Eğer verilen bu bilgi doğruysa Sultan Sencer'in Süleymanşah'a ne denli kızgın olduğu anlaşılmalıdır. Her halde bu kızgınlık, kendisinin esir düşmesinden sonra Süleymanşah'ın onu kurtarmak için hiçbir gayret göstermediğinden olsa gerektir.

Sonuç olarak, Süleymanşah'ın Irak Selçuklu Devletinin en buhranlı ve Selçuklu Ümerasının da devlet üzerindeki tasallutlarının en yoğun olarak yaşandığı bir devrede tahta çıkarılmıştı. Ancak şahsi zaafı sebebiyle hiç bir varlık gösteremediği Sultanlıktan yine çıkaranlar tarafından indirilerek öldürülmüştü. Böylece kırk beş yıllık ömrünün on yılıa yakın bir zamanını esaret altında geçmiş olan Süleymanşah ilki iki ay ikincisi de sekiz ay süren saltanatı hazin bir sonla bitmişti.

---

1. M. A. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, V. s.417-418, (Dipnot:1)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARSLANŞAH BİN TUĞRUL BİN MUHAMMED

TAPAR DEVRİ

(556-572 / 1161-1176)

A. ARSLANŞAH'IN MELİKLİK DÖNEMİ

1. Arslanşah'ın Çocukluk Yılları

Sultan Tuğrul kardeşi Melik Mesud üzerine sefere hazırlandığı bir sırada aniden Hemedan'da vefat ettiğinde (3 Muharrem 529/24 Eylül 1134)¹ geride Alparslan ve Arslanşah isimlerinde iki oğul bırakmıştı. Bunlardan yerine veliaht olarak tayin ettiği büyük oğlu Alparslan², Fars hakimi olan Atabegi Mengübars'ın yanında bulunurken küçüköğlü ve konumuzu teşkil eden Arslanşah ise muhtemelen Hemedan'da idi.

Babasının ölümü esnasında bir yaşları civarında olan Arslanşah³ Hemedan'a gelerek Sultan olan amcası Mesud tarafından himaye altına alındı. Mesud kardeşi Sultan Tuğrul'un ölüm haberini Bağdat'ta iken öğrenmiş ve diğer Selçuklu şehzadelerinden hızlı davranarak Hemedan'a gelip Irak Selçuklu tahtına çıkmıştı⁴.

Yeni sultan Mesud, Arslanşah'tan başka kardeşi Selçukşah'ın oğlu ve Arslanşah ile de yaşıt olan diğer yeğeni Melikşah'ı da kendi himayesine almıştı. Böylelikle Arslanşah ve amcazadesi Melikşah amcalarının himayesi altında yetişerek ilk eğitimlerini bu şekilde almışlardı⁵.

Sultan Mesud 540 (1145-1146) yılında kendisine isyan ederek, Hemedan üzerine yürüyen Emîr Bozaba ve Abbas karşısında tutunamayacağını anlayınca, yanına yeğenleri Arslanşah ve Melikşah'ı da alarak Bağdat'tan çekilmek zorunda kaldı⁶. Buradan da isyancı emirlere

-
1. İbnü'l-Esîr, XI, s. 28; Bundârî, s. 159-160; Hüseyinî, s. 73; Ahmed b. Mahmud, s.60; Ayr. bkz. E. Merçil, age. s.19; H. Kayhan, age. s.18; M. A. Köymen, "I.Tuğrul", *İA*. s.18
  2. Hüseyinî, *aynı yer*.
  3. M. H. Yinanç, " Arslanşah ", *İA*. II. s. 61; F. Sümer, "Arslanşah", *DİA*. III. s. 404; C. Alptekin, agm. *DGBİT*. s. 320
  4. M. A. Köymen, *II. İmparatorluk Devri*, V. s. 441; F. Sümer, "Mesud", *İA*. VIII. s.137; E. Merçil, age. s. 19
  5. Râvendî, II. s. 270; Ayr. bkz. F. Sümer, agm. *DİA*. III. s. 404-405
  6. Bkz. I. Bölüm, "Bozaba'nın Melik Muhammed'i tahta çıkarma çabası", s. ...

karşı asker toplamak gayesiyle hareket ettiğinde yanındaki melikler Bağdat şahnesi Mesud Bilâli'nin idaresindeki Tekrît kalesine bıraktı¹. Sultan Mesud bu hareketiyle, muhtemelen hem bu şehzadelerin güvenlik altına alınmalarını hem de her ihtimale karşı bunların kendi kontrolü içerisinde tutunmalarını sağlamak istemekteydi.

Arslanşah Tekrît kalesine bırakıldığında yaklaşık oniki yaşları civarında olup burada amcazadesi Melikşah'la birlikte takriben dokuz yıla yakın bir süre gözetim altında yaşamak zorunda bırakıldı.

2. Melik Arslanşah'ın Tekrît Kalesi'nden Çıkarılması ve Bikemza Muharebesi

Sultan Mesud'un 547/1152 yılındaki ölümünden hemen sonra Abbasi halifesi Muktefi , Selçuklu sultanları adına okunmakta olan hutbeyi kaldırarak, Bağdat'ta bir hilafet devleti kurmuş ve bu bölgede iktaları bulunan Selçuklu emirlerini de kovmuştu. Bunun üzerine de başta Mesud Bilâli ve Alp Kuş gibi emirler Irak Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı Muhammed'e giderek, hâlifenin bu cüretine karşılık Irak üzerine yapılacak bir seferle cezalandırması gerektiğini bildirdiler. Ancak Sultan emirlerin bütün ısrarlarına rağmen bu görüşe yanaşmadı. Emirler de bu sefer sultandan kendiilerinin halifeyle savaşmalarına ve yapacakları bu harekete meşruiyet kazandırmak için de Tekrît kalesinde bulunan Selçuklu şehzadelerinden birinin ordunun başına geçirilmesi için izin vermesini istediler². Emirlerin ikinci teklifine olumlu bakan Sultan Muhammed, şehzadelerden Arslanşah'ın ordunun başına geçmesi için izin verdi. Bunun üzerine Mesud Bilali, hala idaresi altında tuttuğu Tekrît kalesinden Arslanşah'ı getirterek ordusuyla hlife üzerine Bağdat'a hareket etti³.

Bu gelişme ile ilgili başka bir rivayete göre ise hadiseler şöyle gelişmiştir; Mesud Bilali Sultan Muhammed'i halife üzerine sefer için ikna edemeyince kendisi herhangi bir izin almadan Tekrit'e gitmiş ve oradan Melik Arslanşah'ı alarak büyük bir orduyla Lihaf'a Emîr Akkuş'un

1. Râvendî, *aynı yer*. Ayr. krş. M. H. Yinanç, *agm.*, *İA*, II, s. 610; F. Sümer, *agm, DİA*, III, s. 405; C. Alptekin, *agm, DGBİT*, VII, s. 320

2. Bkz, I. Bölüm, "Bikemza Muharebesi", s. 31

3. *Aynı yer*.

yanına gelmiş ve burada diğer Türkmen kuvvetleriyle de birleşerek Bağdat üzerine yürümüştü¹.

Ancak bu bilgi diğer kaynakların görüşü ve daha sonraki olayların seyri açısından birçok çelişkileri de beraberinde getirmektedir. Öte yandan, Mesud Bilali'nin kendi inisiyatifini ile, sultana sormadan, onu karşısına alabilecek böyle bir şeye kalkışması pek mantıklı görünmemektedir. Nitekim, modern tarihçiler de Mesud Bilali'nin halife üzerine yürüyüşünü sultan namına yaptığını ve Arslanşah'ın da sultanın izniyle orduda yer aldığını belirtmektedirler².

Bu sırada yirmi bir yaşları civarına gelmiş olan ve nihayet dokuz yıllık esaretten bu şekilde esaretten kurtulan Arslanşah'ın da içinde bulunduğu Selçuklu ordusu Bağdat'a iki konak mesafedeki Bikemze (Becimza)'da halifenin ordusuyla karşılaşarak muharebeye girdi. Bir süre sonra iki taraf arasında cereyan eden şiddetli muharebe, Selçuklu ordusunun bozgun halinde dağılması ve ağır mağlubiyeti ile son buldu (549/1154)³. Muharebe esnasında Emîr Alp Kuş'un yanında olduğu anlaşılan Melik Arslanşah, Mağlubiyetin kesinleşmesi üzerine, Alp Kuş tarafından kendi hakimiyet bölgesi olan Lihf'de ki Mahki Kalesine götürüldü⁴.

3. Melik Arslanşah'ın Şemseddin İldeniz'in Yanına Götürülmesi

Sultan Muhammed, Emirlerinin halife karşısındaki ağır mağlubiyeti ve şehzade Arslanşah'ın da kontrolü altından çıkarak Emîr Alp Kuş tarafından götürülmesi üzerine endişeye kapılmıştı. Zira Sultan Muhammed, Alp Kuş'a güvenememekte onu elinden kaçırmamasından yada kendisine karşı kullanmasından korkmaktaydı⁵. Nitekim Sultan Muhammed, mağlubiyet sonrasında Hemedan'a yanına gelen Mesud Bilali ve Emîr Turşek'e Melik Arslanşah'ı muhafaza edemeyerek kaçırdıkları için azarlamıştı⁶.

1. Hüseyinî, s. 92

2. M. H. Yinanç, agm., *İA*, II, s. 610; F. Sümer, agm., *DİA*, III, s. 405; C. Alptekin, agm., *DGBİT*, VII, s. 320

3. Bu muharebe için bkz., I. Bölüm, s. 31-33

4. İbnü'l-Esîr, XI, s. 169; Râvendî, II, s. 271, 272; Ayr. bkz., M. H. Yinanç, agm., *İA*, II, s. 611; F. Sümer, agm., *aynı yer*.

5. Râvendî, II, s. 271.

6. Bkz, Bundârî, s. 217

Sultan Muhammed'in Melik Arslanşah'la ilgili endişesinin sebebi bu şehzadenin Atabeg İldeniz'in yanına Azerbaycan'a gitmesi ve bu Atabeg'in de Arslanşah'ı kendisine karşı taht mücadelesi için çıkarabileceğinden kaynaklanmaktaydı. Zira, Sultan Mesud, kardeşi I. Tuğrul'un dul karısı ve Arslanşah'ın da annesi olan Mümine Hatun ile Atabeg İldeniz'i evlendirmişti. Dolayısıyla İldeniz, Melik Arslanşah'ın üvey babasıydı¹.

Bu endişeler içerisindeki Sultan Muhammed hemen Mahki kalesindeki Emîr Alp Kuş'a bir mektup göndererek; ona yanında bulunan Arslanşah ile birlikte derhal Hemedan'a huzura gelmesini bildirdi. Fakat, bu haberin ulaşmasından kısa bir süre sonra Emîr Alp Kuş, Sultan Muhammed'in isteğini yerine getiremeden aniden öldü (Ramazan 549 / Kasım-Aralık 1154)².

Melik Arslanşah, Alp Kuş'un ölümü üzerine, bir süre onun oğlunun yanında kaldı. Daha sonra da Hemedan'lı Sungur tarafından üvey babası Atabeg İldeniz'in gözüne girmek ve ona yakın olabilmek amacıyla Nahcıvan'a götürüldü³.

Böylelikle Sultan Muhammed'in korktuğu başına gelmişti. Artık Atabeg İldeniz himayesi altına aldığı üvey oğlu Melik Arslanşah adına her türlü hakta söz sahibi olabilirdi. Öte yandan hadiseler Arslanşah açısından bakarsak, bir süre de olsa sıkıntılardan kurtularak bölgenin güçlü Atabeg'i olan İldeniz'in kanatları altında zenginli ve izzet içerisinde bir hayat sürebilirdi⁴.

4. Arslanşah'ın Veliht İlan Edilmesi

Şehzade Arslanşah'ın yanına gelmesiyle Arran bölgesi ve Azerbaycan'ın bir kısmına hakim olan Şemseddin İldeniz'in bölgedeki kudreti ve etkinliği birkat daha artmıştı. Artık O, Irak Selçuklu Devleti'nin istikbalinde de söz sahibi olma ve yapacağı mücadelede meşru bir koz elde etmişti.

1. M. Bala, "İldeniz", *İA*, IV, s. 962; Ayr. krş., E. Merçil, İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri), *DGBİT*, VIII, s. 81

2. İbnü'l-Esîr, *aymı yer*.

3. Râvendî, s. 272; Bundârî, s. 217; ayr. bkz., M. H. Yinanç, *İA*, II, (Bu makalede Melik Arslanşah'ın Emîr Alp Kuş'un ölümünden sonra halifeye iltica ettiğini, bilahare halifenin müsadisiyle Hemedan'lı Sungur tarafından İldeniz'in yanına götürüldüğünü belirtmektedir.) s. 611

4. Bundârî, *aymı yer*. ; Râvendî, *aymı yer*. , İbnü'l-Esîr, *aymı yer*.

Şemseddin İldeniz aslen Kıpçak Türkleri'nden olup Irak Selçuklu Devleti vezirlerinden Kemaleddin Ebu Talip al-Sumayrami'nin memluku idi. Vezirin Batıniler tarafından öldürülmesinden sonra (515 / 1121) Irak Selçuklu sultanı Mesud'un hizmetine giren İldeniz, zekası, kabiliyeti ve kahramanlığı sayesinde kısa sürede yükselerek Azerbaycan Valiliği'ni elde etmeyi başarmıştı. Sultan Mesud devrinde özellikle ümera isyanlarındaki başarıları sebebiyle sultan onu yükselterek başkenti Erdebil olan Güney Azerbaycan Atabegliği görevini de vermişti. İldeniz, 540/1146'dan sonra fiilen Azerbaycan'a hakim olarak emrinde bulunan ellibini aşkın Türkmen süvarisi ile bölgenin en güçlü Atabeg'i olmuştu. Ayrıca, ölen Sultan Tuğrul'un dul karısı Mümine Hatun ile evlenerek de Selçuklular ile akrabalık tesis ederek nüfuzunu bir kat daha artırmıştı¹.

Irak Selçuklu Sultanı Muhammed'in 554 / 1159 yılındaki ölümünden sonra yerine kimin geçeceği hususunda Selçuklu emirleri anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Bu emirlerden bir kısmı, Muhammed'in kardeşi Melikşah'ın tarafını tutarken, başta Rey Valisi Emîr İnanç olmak üzere diğer bir kısmı Melik Süleymanşah'ın tahta çıkmasını istemekteydi. Atabeg İldeniz ise üvey oğlu Melik Arslanşah'ı desteklemekteydi. Nihayet, Süleymanşah taraftarlarının çoğunlukta olması sebebiyle Irak tahtına bu şehzade çıkarıldı².

Tahta çıkan Süleymanşah sultan olmasına rağmen, güçlü Atabeg İldeniz'in himayesi altındaki Arslanşah'ı kendisine karşı rakip olarak kullanmasından korkmaktaydı. Bunun üzerine harekete geçerek, bu ihtimali ortadan kaldırmak için yeğeni Melik Arslanşah'ı yerine Veliht ilan etti³. Böylece, Atabeg İldeniz'in Arslanşah'ı herhangi bir taht mücadelesi için kullanmasına gerek kalmayacağına inanıyor olmalıydı.

1. R. A. Hüseyinov, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", VII, TT. Kongresi, (Eylül 1970), 1972, s. 397; M. Bala, agm., *İA*. V/2, s. 962; E. Merçil, agm., s. 81; Ayrıca bu Atabegliğin tarihi için bkz., H. Alyari, *Azerbaycan Atabegleri, İldenizoğulları (1146-1225)*, İÜ. Ed. Fak., (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966

2. Bkz., II. Bölüm, "Süleymanşah'ın Sultan Olması", s.

3. Râvendî, II, s. 272; Bundârî, s. 258

B. ARSLANŞAH'IN SULTANLIK DEVRİ

1. Arslanşah'ın Sultan Olması

Sultan Süleymanşah çok geçmeden tutarsız davranışları ve sefahata düşkün olması sebebiyle kendisini Sultan ilan edilen emirler tarafından tahtan indirilerek hapsedildi¹. Hemen sonrasında da başlarında Emîr Gürdbazu olduğu halde diğer ümera Atabeg İldeniz'e bir mektup göndererek; Irak Selçuklu tahtına Melik Arslanşah'ı çıkarmayı karar verdiklerini bildirip Hemedan'a davet ettiler².

Atabeg İldeniz, kendisi için bulunmaz bir fırsat olan bu gelişme üzerine hiç vakit kaybetmeden hemen hazırlıklarını tamamlayıp yanında Melik Arslanşah ve diğer oğulları Cihan Pehlivan ve Kızılarslan olduğu halde yirmibin kişilik bir orduyla Hemedan'a hareket etti (Şevval 555 / Ekim 1160). Aynı yılın Zilkade (Kasım)'sinde Hemedan önlerine gelen İldeniz ve Arslanşah, başta Emîr Gürdbazu olmak üzere, bütün ümera tarafından büyük bir merasimle karşılanarak Hemedan'daki hükümdarlık sarayında ağırlandılar. Daha sonra da Arslanşah adına hutbe okunarak Irak Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı olarak tahta çıkarıldı (Zilkade 555/Kasım 1160)³. Böylece bu sırada yirmi yedi yaşında olan Arslanşah, üveybabası İldeniz'in büyük gayretiyle Irak Selçuklu Sultanı olmuştu.

1. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz., II. Bölüm, s.

2. Bazı tarihçiler Süleymanşah'ın tahttan indirilmesinde Atabeg İldeniz'in etkisinin olduğunu da belirtmektedirler (bkz. M. H. Yinanç, agm., *aynı yer*).

3. Bundârî, s. 264; İbnü'l-Esîr, XI, s. 220; Râvendî, II, s. 266-272; Hüseyinî, s. 102; Ayr. bkz., M. H. Yinanç, *aynı yer*. ; F. Sümer, *aynı yer*. ; M. Bala, *aynı yer*. , (Burada yazar, İldeniz'in yanında Arslanşah ile birlikte Hemedan'a gelip Süleymanşah'ı tahttan indirirerek Arslanşah'ı çıkardığını söylemektedir (556 / 1161); A. Rauf Hüseyinov, agm., s. 398; C. Alptekin, agm., s. 320; E. Merçil, s. 82 (Bu son iki makalede Arslanşah'ın tahta çıkarılış tarihi 55 /1160 olarak verilmektedir).

Arslanşah Sultan olduktan sonra, minnettarlığını bir ifadesi için olsa gerek İldeniz'i Sultan Atabegliği'ne (Atabeg-i Azam) getirerek devletin idaresini onun eline verdi. Ayrıca İldeniz'in büyük oğlu sultanın da anne bir kardeşi olan Cihan Pehlivan Emir-i Hacib'liğine, küçük oğlu Kızıllarlan Emir-i Silah'lık¹ makamına ve Şehabeddin Sika da Vezirliğe tayin edildiler. Azerbaycan'daki diğer emirlerin herbirisi de yeni sultanın maiyetinde birer mevki verilmişti².

Sultan Atabeg'i olarak Irak Selçuklu Devleti'nin idaresinin tamamını kontrolü altına alan İldeniz, halife el-Müstencid'den Arslanşah'ın sultan olarak tanınıp Bağdat'taki hutbelerde adının okunmasını ve idari düzenlemelerin Sultan Mesud zamanındaki şekline iade edilmesini istedi. Atabeg İldeniz, böylelikle, hem kendi nüfuzunu kuvvetlendirmek hem de evvelce Selçuklu sultanların idaresi altında bulunan ülkelerde yeni sultanı, öncekiler gibi, metbu tanınmasını sağlamaya çalışıyordu. Ancak, halife İldeniz'in bu isteğini reddettiği gibi gönderilen Selçuklu elçisini de tahkir ederek kovdu³.

Bu gelişme bize halife Muktefi'nin ölümünden (Rebiülevvel 555 / Mart 1160)⁴ sonra yerine geçen oğlu el-Müstencid'in de babasının yolundan giderek Selçuklu hakimiyetini tanımayacağını göstermesi açısından önemlidir.

Sultan Arslanşah ve Atabeg'i İldeniz, gerekli tayinleri yapıp devleti belirli bir nizam içerisine aldıktan iki ay sonra Hemedan'dan İsfahan'a gittiler (Safer 556 / Ocak 1161). Bundan önce ise, evvelce Sultan Muhammed'in zevcesi iken⁵ bu hükümdarın vefatı üzerine dul kalan Hatun-i Kirmaniya lakaplı⁶ prenses ile Sultan Arslanşah evlenmişlerdi⁷.

-
1. Bu ünvan törenlerde sultanın silaahını taşıyan ve silahhaneyi muhafaza eden silahdarların reisine verilmektedir. (Bkz., E. Merçil, Ahmed. b. Mahmud, *Selçuknam*, II, Tarih Deyimleri Bölümü, s. 200)
  2. Bundârî, s. 264; İbnü'l-Esîr, *aynı yer.* ; Hüseyinî, s. 101, Râvendî, II, s. 272-273; Ayr. krş., M. H. Yinanç, *aynı yer.* ; M. Bala, *aynı yer.* ; C. Alptekkin, *aynı yer.*
  3. İbnü'l-Esîr, *aynı yer.* ; Ayr. krş., M. H. Yinanç, *aynı yer.* ; C. Alptekkin, *aynı yer.*
  4. Bundârî, s. 260; İbnü'l-Esîr, XI, s. 212
  5. Geniş bilgi için bkz., I. Bölüm, *Sultan Muhammed'in Ölümü*, s. .
  6. Bu lakap Kirman'daki Selçuki hükümdarlarından birinin kızı olması dolayısıyla verilmiştir. (Bkz., Bundârî, s. 210)
  7. Râvendî, II, s. 273

2. Sultan Arslanşah'a Karşı İlk İsyan

Atabeg İldeniz'in İran ve Irak'da Selçuklular'ın hakim oldukları bölgeleri ele geçirmek istemesi ve Sultan Atabeg'i olarak devletin kontrolünün tamamını elde etmesi, onun bu mevki ve kudretini çekemeyen bazı emirleri rahatsız etmekteydi¹. Bunların başında da bölgenin güçlü emirleri arasında yer alan Rey Valisi Hüsameddin İnanç gelmekteydi².

Emîr İnanç liderliğinde İsfahan Valisi İzzeddin Satmaz b. Kaymaz ve Kazvin Valisi Alp Argun gibi bir kısım emirler Atabeg İldeniz'e karşı muhalefet cephesi oluşturup onunla mücadele yapmak için anlaştılar³. Bu anlaşma için Hüseyinî şöyle demektedir; "Bunlar Atabeg Şemseddin İldeniz ve Sultan Arslanşah'ı tanımamağa, onlarla münasebette bulunmamağa aralarında yemin ettiler ve muahade yaptılar"⁴.

Daha sonra bu muhalif emirler Salgurlu Atabeg'i⁵ ve bu Atabegliğin Sungur b. Mevdud'a haber göndererek Şiraz'da onun yanında bulunan Sultan Arslanşah'ın kardeşi Şehzade Muhammed'i kendilerine yollamasını istediler. Onların bu teklifini kabul eden Atabeg Sungur, Şehzade Muhammed için gerekli hazırlıkları yapıp adsmalarından bin kişilik bir askeri birlikle muhalif emirlerle buluşmak üzere İsfahan'a yolladı⁶.

Emîr İnanç da diğerleri ile birlikte toplayabildiği yirmibin kişilik asker ile İsfahan'a gelerek Şehzade Muhammed ile birleştiler. Daha sonra da bu şehzadeyi Sultan ilan edip Hemedan üzerine harekete geçtiler. Bu arada gelişmelerden haberdar olan Atabeg İldeniz ve Emîr Gürdbazu da topladıkları kuvvetleri ile birlikte yanlarına Sultan Arslanşah'ı da alarak muhaliflerin üzerine ilerlediler.

1. M. H. Yinanç, agm., *İA*, II, s. 611; F. Sümer, agm., *DİA*, s. 405; E. Merçil, *Fars Atabeg'i Salgurlular*, Ankara 1991, s. 38; C. Alptekin, *DGBİT*, agm., s. 320

2. Esasen Emîr İnanç daha önce de, desteklediği Süleymanşah'ın tahttan indirilerek yerine İldeniz'in himayesi altındaki Melik Arslanşah'ın çıkarılacağını duyduğunda buna tepki göstermiş ve bu işi planlayan Emîr Gürdbazu'yu cezalandırmak üzere Hemedan üzerine yürümüş ancak herhangi bir netice elde edememişti. (Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s. 220-221).

3. M. H. Yinanç, *aynı yer.* ; E. Merçil, *age.*, s. 38

4. Hüseyinî, s. 102

5. Geniş bilgi için bkz. E. Merçil, *age.*

6. Hüseyinî, *aynı yer.* ; Ahmed b. Mahmud, II, s. 102.

Nihayet iki ordu Hemedan yakınlarında¹ karşılaştılar. Muharebe Emîr İnanç'ın Sultan Arslanşah'ın sol cenahına hücumu ve burayı bozmasıyla başladı. Zor durumda kalan sultanın yardımına Atabeg İldeniz yetişerek Emîr İnanç'ın üzerine şiddetli bir taarruza geçti. Bunun üzerine Emîr İnanç'ın komuta ettiği anlaşılan muhalif kuvvetleri dağılarak bozgun halinde kaçtılar. Böylece, 156/1161 yılında cereyan eden bu muharebe Sultan Arslanşah'ın galibiyeti, Şehzade Muhammed'in Huzistan'a, Emîr İnanç Rey'e ve İzzeddin Satmaz da Kum tarafına Maglûp bir vaziyette kaçmasıyla sonuçlandı².

Bu mağlubiyetten sonra, bölgelerinden kaçarak müdafaya hazırlanan emirler Sultan Arslanşah'ın saltanatını kabul etmeleri şartıyla affedildiler. Ayrıca, bağışlanan bu emirlerden bazılarının dirlikleri ellerinde kalmakla birlikte devlet merkezinde ikamet etmeye mecbur bırakıldılar. Öte yandan muhalif emirlerin en güçlüsü olan Emîr İnanç, ileride tekrar bir isyan hareketine kalkışır ihtimalini ortadan kaldırmak için Atabeg İldeniz ile aralarında akrabalık tesis edilerek; Atabeg İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivan ile İnanç'ın kızı evlendirildi³.

3. Merâğa Hakimi Arslanapa'nın İsyanı

Sultan Arslanşah'a, daha doğrusu Atabeg İldeniz'e baş eğmeyen emirlerden biri de Merâğa hakimi olan Atabeg Aksungur Ahmedî'nin oğlu Arslanapa idi.

Atabeg İldeniz, muhalif emirleri özellikle de Emîr İnanç'ı itaat altına aldıktan sonra, Merâğa hakimi Arslanapa'ya haber göndererek, onu Sultan

1. Muharebenin yeri konusunda değişik rivayetler bulunmaktadır. Buna göre; Hüseyinî (bkz., Ahbar, s. 103) savaşın Kara-tegin çayırında, Râvendî (bkz., Rahatu's-Sudur, II, s. 273) Ferruhin kasabası civarında, Bundârî, (bkz., Zübde, s. 265) de Kazvin ile Tahran arasında bulunan Kereç'de cereyan ettiğini belirtmektedirler. Bu üç yer de Hemedan civarında olduğu için biz de muharebenin Hemedan yakınlarında olduğu şeklinde bir ifade kullandık.
2. Bundârî, s. 266, 277; Râvendî, II, s. 273; Hüseyinî, s. 103; Ahmed b. Mahmud, II, s. 102,103; Ayr. krş., M. H. Yinanç, *aynı yer.* ; F. Sümer, *aynı yer.* ; E. Merçil, *age.*, s. 39; Ayn. mlf., agm., s. 83; M. Bala, *aynı yer.*; C. Alptekin, agm., s. 321; Bu muharebenin tarihi Hüseyinî'de 555, Râvendî de 556 olarak zikredilmektedir. Muharebenin Süleymanşah'ın ölümünden sonra gerçekleştiğine göre doğrusu Ravendî'nin verdiği tarih olsa gerektir.
3. İbnü'l-Esir, XI, s. 221; Bundârî, s. 264, 265, (Burada Emîr İnanç'ın bu muharebeden önce Hemedan'dan İsfahan'a gelerek Sultan'a itaat ettiğini ve evliliğin bu esnada gerçekleştiğini zikretmektedir.)

Arslanşah'ın yanına hizmetine girmeye çağırıldı. Ancak Arslanapa, Atabeg İldeniz'in bu isteğini redderek ona İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle şu haberi yolladı; " Ya bana dokunmazsınız, ya da benim yanımda da bir Sultan olduğunuzu aklınızdan çıkarmazsınız"¹.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Sultan Muhammed Merâğa hakimi Aksungur Ahmedîli'yi oğluna Atabeg tayiin ederek ölümünden az önce hakimiyet bölgesine göndermişti². Atabeg Aksungur'un ölümünden sonra da bu bölgenin ve şehzadenin kontrolü oğlu Arslanapa'nın eline geçmişti. Dolayısıyla Arslanapa İldeniz'e gönderdiği cevapta kendini bu Selçuklu şehzadesinin Atabeg'i olarak kabul etmekte, buradan hareketle de İldeniz'e gözdağı vermeye çalışmaktaydı. Bunun üzerine Atabeg İldeniz Arslanapa'nın Sultan Arslanşah'a itaatini sağlamak için oğlu Cihan Pehlivan komutasında bir orduyu Meraga'ya gönderdi. Büyük bir Selçuklu ordusunun üzerine geldiğini duyan Arslanapa, Ahlat Meliki Sökmen'den yardım istedi. Melik Sökmen de Atabeg İldeniz'in bu derece nüfuzunun artmasından rahatsız olduğu için yardım isteğini kabul etti ve askerlerinin mühim bir kısmını Arslanapa'ya yardıma gönderdi. Bu şekilde ordusu güçlenen Arslanapa, üzerine yürüyen Cihan Pehlivan'ı Sefidrüd nehri kıyısında yapılan muharebede büyük bir bozguna uğrattı. Bunun üzerine Cihan Pehlivan perişan bir şekilde Hemedan'a dönmek zorunda kaldı (556 / 1161)³. Böylece, Arslanapa'nın itaat altına alınma çabası Selçuklu ordusunun dolayısıyla da Atabeg İldeniz'in başarısızlığıyla sonuçlanmıştı. Ancak, bu mağlubiyet, İldeniz'in kudret ve nüfuzundan herhanfî bir şey kaybettirmediği gibi, civar emirlerin itaatlerini arz etmeleri devam etmekte, böylelikle devlet hızla etkinliğini hissettirmektedir.

4. Salgurlu Atabeg'i Zengi'nin İtaat Altına Alınması

Sultan Arslanşah'ın özellikle de Atabeg'i İldeniz'in çabaları ve otoritesi sayesinde Irak Selçuklu Devleti, belirli bir prestije kavuşmuş, civar emirlerin birçoğunun yeni sultana itaatleri sağlanmıştır. Ancak, dünyevi hakimiyetini tekrar elde etmek peşinde olan Abbasi hilafeti, karşısında güçlü bir Selçuklu devletinin ortaya çıkacak olmasından rahatsızlık duymaktaydı.

1. İbnü'l-Esîr, XI, s. 221

2. Bkz., I. Bölüm, Sultan Muhammed'in Ölümü, s.

3. İbnü'l-Esîr, XI, s. 221, 222; Ayr. bkz., F. Sümer, "Pehlivan", *İA.*, IX, s. 545; ayn. mlf., "Arslanşah", *DİA.* III, s. 405

Selçuklu Devleti'nin yeniden kuvvet kazanmasını istemeyen hilafet idaresi, öteden beri takip etmekte olduğu; Selçuklu şehzadelerini birbirlerine rakip çıkarmak ve Selçuklu ümerasını bağımsızlık için kışkırtmak, dolayısıyla da oluşacak kargaşa ortamında tekrar eski dünyevi hakimiyetlerini gerçekleştirmek şeklinde özetlenebilecek siyasetlerine tekrar başladılar. Bu maksatla Halife Müstencid, veziri Avuneddin Yahya b. Hubeyr'e vasıtasıyla hakimiyetini tanımadığı Sultan Arslanşah ile Atabeg'ği İldeniz'e karşı diğer Selçuklu Hanedanı mensuplarıyla, emirlerini kışkırtmaya başladı. Nitekim, bu tahriklerin ilk neticesi yukarıda anlattığımız Merâğa hakimi Arslan Apa'nın isyanı ile alınmıştı.

Aynı maksatla Vezir Avuneddin Yahya Fars eyaletinde kurulmuş olan Salgurlu Devleti Atabeg'i Zengî (1147-1161)'ye mektup yollayarak yanında bulunan Melikşah'ın oğlu Melik Mahmud¹ adına hutbe okutmasını teklif etti. Bunun üzerine Atabeg Zengi, vezirin teklifini çıkarlarına uygun görerek İstahr Kalesinde tuttuğu Şehzade Mahmud'u buradan çıkartıp adına hutbe okuttu ve kapısında beş nevbet çaldırdı².

Bu hareketinin Atabeg İldeniz tarafından karşılıksız bırakılmayacağını da iyi bilen Zengi, hazırlıklara girerek bir taraftan asker toplarken diğer yandan da Emîr İnanç'a mektup yazarak ildeniz'e karşı kendisine katılmasını istemekteydi. Bütün bu gelişmeleri takip eden Atabeg İldeniz, Zengi'nin Emîr İnanç ile mektuplaştığını öğrenince derhal harekete geçerek kırkbin kişiye yakın bir ordu ile Fars bölgesini ele geçirmek üzere İsfahan'a doğru yürüdü. Ayrıca bir taraftan da Atabeg, Zengi'ye elçi göndererek hutbenin Sultan Arslanşah adına okutulmasını istedi. Fakat Atabeg Zengi, İldeniz'in bu isteğini yerine getirmediği gibi cvap olarak da bu ülkenin halife tarafından kendisine verildiğini, dolayısıyla da üzerine yürümesi halinde halifenin de işe karışacağını bildirdi. Bir taraftan da Bağdat'a haber yollayan Zengi, halifeden yardım istedi. Öte yandan, halifenin tahrikleri semeresini vermiş, Emîr İnanç İldeniz ile aralarında kurulmuş olan akrabalığa bile önem vermeyerek tekrar yanında on bin kişilik bir kuvvetle Rey'den hareket etmişti. Bu gelişme de bize Emîr İnanç'ın İldeniz'in devlet üzerindeki etkisini bir türlü hazmedemediğini göstermektedir.

1. Melikşah b. Mahmud'un oğlu olan Melik Mahmud, babasının ölümünden sonra onun bir kısım adamları tarafından İsfahan'dan Fars'a götürülmüştü. Burada onları bölgenin hakimi Atabeg Zengî karşılayarak Maglûp etmiş ve şehzadeyi ellerinden alarak İstahr Kalesi'ne götürmüştü. (Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, s.222)
2. İbnü'l-Esîr, XI, s.222; Ayr. krş. M. H. Yinanç, agm., s. 611; O. Turan, *Selçuklu Tarihi*, s. 252; E. Merçil, age., s.43; F. Sümer, agm., *DİA.*, III, s.405

İnanç'a Kazvin hakimi Alp Argun ile Emîr Togan Yürek de katılmıştı. Ayrıca, Merâğa ve Tebriz hakimi Arslanapa'da beşbin kişilik bir süvari birliğini yardıma göndermişti. Bu sırada Semirem¹ ve bazı yerleri yağmalamakta olan Atabeg İldeniz, onbin kişilik bir öncü kuvvetini Zengi'nin üzerine göndermişti. Ancak Zengi, üzerine gönderilen bu kuvveti Maglûp etti. bu beklenmedik durum üzerine telaşlanan Atabeg İldeniz, Azerbaycan'dan yardım istedi. Zira, bu durumda hem Atabeg Zengî hem de Emîr İnanç ile savaşmak onun için zor olacaktı. Nitekim, kısa süre sonra da oğlu Kızıl Arslan Azerbaycan'dan babasının yardımına geldi².

Atabeg İldeniz, yakın adamlarının fikrini aldıktan sonra, öncelikle daha tehlikeli gördükleri Emîr İnanç'ın üzerine yürümeğe karar verdiler. Bunu duyan Zengi, Emîr İnanç'a kalabalık bir yardım kuvveti göndermişti. Nihayet, AStabeg İldeniz ile Emîr İnanç'ın birleşik kuvvetleri Save'de karşılaştılar. İki taraf arasında gerçekleşen büyük muharebenin sonunda Emîr İnanç, İldeniz karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (9 Şaban 556 / 3 Ağustos 1161)³.

Muharebe sonrasında canını zor kurtaran Enmir İnanç, Reye kaçarak Tabarek Kalesi'ne sığındı. Atabeg İldeniz de onun peşinden gelerek bu kaleyi kuşattı. Ancak, bir süre sonra kuşatma sebebiyle zor durumda kalan Emîr İnanç'ın Arslanşah'ın sultanlığını ve İldeniz'in de atabegliğini kabul etmesi üzerine anlaşma sağlanarak muhasara kaldırıldı (557 / 1162)⁴.

Emîr İnanç'ın bu şekilde Irak Selçuklu Devleti'ne itatati sağlandıktan sonra Fars hakimi Zengî yalnız kalmıştı. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz, onu barışçı yollarla kazanmak istiyorlardı⁵. bu maksatla İldeniz, Zengi'ye huzura gelip sultan Arslanşah'a itaatini bildirmesi için haber

-
1. Burası İsfahan'dan Şiraz'a giden yol üzerinde bir kasabadır (bkz.E. Merçil, age, s.43, Dipnot 3.
  2. İbnü'l-Esîr, XI, s.222, 223; Ayr. krş., O. Turan, age., s.252, 253; E. Merçil, age., s.42, 43
  3. İbnü'l-Esîr, XI, s. 223; M. H. Yinanç, agm., s. 611; O. Turan, age., aynı yer. (Burada yapılan muharebenin Sepid-Rud, Kızılören'de olduğu ileri sürülmektedir.); E, Merçil, age., s. 43, 44; F. Sümer, agm., DİA. s. 405; C. Alptekin, agm., s. 322
  4. İbnü'l-Esîr, aynı yer. ; M. H. Yinanç, aynı yer. ; E, Merçil, age., s. 44
  5. Bu tavır muhtemelen o sırada İslam topraklarına saldıran gürcülerin büyük yağma ve katliamlarla birlikte hızla Selçuklu Devleti'ni de tehdit eder hale gelmesinden ve oraya yapılması düşünülen bir sefer arefesinde iç bünyede herhangi bir zaafın istenmemesinden dolayı olsa gerektir.

gönderdi. Atabeg Zengi, oraya gittiğinde öldürüleceğinden korkuyordu. Zira, İldeniz'in kardeşi Sungur b. Mevdud'a karşı olan intikam hırsını bilmekteydi. Bu yüzden gönderdiği cevapta durumu izah ile kardeşinin yaptıklarından dolayı kendisinin mesul tutulamayacağını bildirip affedilmesini rica ederek sultana olan bağlılığını kıymetli hediyeler ile birlikte arz etti. Bunun üzerine, meselenin büyütülmesini istemeyen Sultan Arslanşah, onu affetti. Bunu duyan Atabeg Zengi, hemen harekete geçerek İsfahan'da bulunan sultanın huzuruna geldi. Sultan Arslanşah ile İldeniz tarafından iyi karşılanan Zengi'ye hediyeler verilip hilatlar giydirildi¹. Ayrıca sultan tekrar Fars bölgesini onun hakimiyetine verdi. Böylece, devleti zaafa düşürecek büyük bir ihtilafın önüne geçildiği gibi Salgurlu Hanedanı da ilk defa, resmen Irak Selçuklu Devleti'ne tabi olmuş oluyordu (560 / Nisan 1165)².

5. Sultan Arslanşah'ın Gürcistan Seferi

Selçuklular'ın iç mücadelelerinden özellikle de Azerbaycan Atabeg'i İldeniz'in bu bölgede bulunmamasından istifade eden Gürcistan Kralı III. Georgi 556 /1161 yılında Ani'yi ele geçirmişti. Gürcü kralının Selçuklu hakimiyeti altındakki topraklara saldırması üzerine civardaki emirlerden Şah-i Ermen ünvanını taşıyan Ahlat emiri II. Sökmen, Erzurum Emiri İzzeddin Saltuk, Erzen-i Diyar-i Bakr Emiri Fahreddin Devletşah gibi emirler birleşerek Emîr Sökmen komutasında işgal edilen Ani'yi geri almak üzere buraya yürüdüler. Fakat, aynı yılın Temmuz ayında gerçekleşen muharebede ağır bir mağlubiyete uğrayarak bir çok esir ve kayıp verdiler. Bu galibiyetten cüret alan Gürcü kralı, ertesi yıl (Şaban 557 / Temmuz 1162) otuz bin kişilik bir orduyla Azerbaycan'a bağlı olan Duvin şehrine girerek burada büyük bir katliam ve yağmaya girişti. Ayrıca, işgal ettiği bu şehirden sonra da Gence bölgesine tahrip ve yağma akınları düzenlemekteydi³.

1. Bu karşılamayla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz. Hüseyinî, s. 108-110

2. Râvendî, II, s. 276,277; Hüseyinî s. 108,110 ; ayr. krş. M.H. Yinanç, agm, s. 612 , E. Merçil, age, s. 44, 45; F. Sümer, agm, *DİA*. s. 405 ; C. Alptekin agm. *DGBİT*, VII. s. 323

3. İbnü'l-Esîr, XII, s. 228-234; İbnü'l-Azrak, s.130; Vardan, Cihan Tarihi, Türk Fütühatı Tarihi (889-1259), Trk. çev. H. D. Andrasyan , Tarih Semineri Dergisi , İstanbul 1937, S.2, s.205; Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekainamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162, Trk. çev. H. D. Andrasyan , Ankara 1937, s. 331,332; ayr. krş. M.H. Yinanç agm., *İA*. II, s. 612; O. Turan, age, s.253; F. Sümer agm. *aynı yer*.

Gürcülerin bu taarruzlarını durdurmak ve bir misillemeye bulunmak üzere Arran'a gelen Atabeg İldeniz, burada Gürcü kralının Arran ile Gence'nin haracının gönderilmesi teklifi ile karşılaştı. Bu teklifi kabul etmeyen İldeniz, Arran'a harp için geldiğini, Tiflis'i almadan da dönmeyeceğini bildirdi¹. Bu sıralarda Sultan Arslanşah da Irak'ı Acem askerini yanına alarak Nahçıvan'da kendisini bekleyen İldeniz ile birleşti. Ayrıca Merâga emiri Aslanapa, Ahlat emiri II.Sökmen ve Erzen emiri Devletşah kuvvetleriyle sultana katıldılar. Lukri kalesi yakınlarında yapılan muharebede Gürcü kralı ağır bir bozguna uğradı(Temmuz 1163)².

Civardaki ormanlara kaçan kralın bütün hazinesi, kıymetli eşya ve ağırlıkları ele geçirildi. Muharebeden sonra Gürcülerin ülkesine akınlar düzenleyen emirler, Gürcü kralının daha önce yaptığı tahribat ve katliamın öcünü böylece almış oldular. Sultan Arslanşah ile İldeniz Gence ve Nahçıvan'da kalıp buraları tahkim ettikten sonra muzaffer olarak Hemedan'a döndüler. Muharebeden sonra da mahalli emirler, Gürcüler üzerine akınlara devam ettiler. Gürcü kralının elinde tutamayacağını anladığı ve tahliye ettiği Ani'ye (1164) Atabeg İldeniz girdi ve burayı imar etti³.

Diğer yandan eskiden beri Kazvin civarındaki sarp dağlarda müstahkem kaleler yapan Batniler, sultan ile atabeginin Gürcülerle meşguliyetinden yararlanarak, Kazvin civarında bir kale yapmışlar ve sonrada Kazvini muhasaraya cüret etmişler fakat Maglûp olarak geri dönmüşlerdi. Sultan Arslanşah ile atabeg İldeniz bu kaleleri uzun muhasalardan sonra teker teker ele geçirdikleri gibi önceden yine Batniler tarafından inşa edilmiş olup onlar tarafından Cihangüşay adı verilen ve evvelce sultan Mesud b. Muhammed tarafından muhasara edildiği halde alınamamış olan kaleye almışlar ve bu kaleye sultanın adına nisbetle "Arslan-Güşay" adını vermişlerdir (560/1165)⁴.

6. Emîr İnanç'ın İsyanı ve Öldürülmesi

Irak Selçuklu devleti içinde intizam sağlandığı bir sırada, Rey valisi İnanç, ölen bazı ümeranın sahip olduğu ıktalıran kendi emirliğine bağlanmasını sultan Arslanşah'dan rica etti(1167). Fakat sultan hakimiyeti altındaki merlirin fazla kuvvetlenmesinden endişelenerek İnanç 'ın bu ricasını kabul etmedi.

1. Râvendî, II, s. 287; M. H. Yinanç, agm. *İA.* s.612

2. M. H. Yinanç, agm. *aynı yer.*

3. F. Sümer, agm. *DİA.*, III, s.405

4. M.H. Yinanç, agm. *aynı yer.*

İnanç , Atabeg İldeniz'in bütün işlere yaptığı gibi buna da müdahale ettiğini ve sultanın onun tesirinde aciz bir kişi olduğunu ileri sürerek isyan etti. Sultanın kuvvetleri karşısında gücünün az olduğunu da gören İnanç bey, Herezmşah İl-Arslan'ın yanına giderek onu kendisine yardım etmeye ikna etti.

İnanç 'ın isyan haberi kendisine ulaşan İldeniz, İnanç 'a ait Rey şehri ile civarını oğlu ve sultanın baş hacibi Pehlivan'a iktâ ettirmeye muvaffak oldu. Pehlivan zaten sultan Arslanşah'ın ana bir baba ayrı kardeşiydi. Rey'in iktâını alan Pehlivan, oraya kendi naibi olarak Ömer b. Ali'yi gönderdi. İnanç Bey'in Herezmşah İl-Arslan'ın yanında olmasından faydalanan Ömer b. Ali, Rey'e kolayca girdiği gibi oradaki bazı emirleri de kendi tarafına çekmeyi başardı. Diğer taraftan Herezmşah İl-Arslan, Karluk ümerasından Şemsü'l-Mülk ile diğer bir kısım komutanların idaresindeki, kuvvetleri İnanç ile birlikte Irak-ı Acem'e gönderdi. Gelen kuvvetlerin fazlalığı karşısında Rey şehrini müdafaa edemeyeceğini anlayan Ömer, sultandan yardım istedi. Fakat yardımın gelmesi gecikti. Bu yüzden de İnanç Bey, Rey'i yeniden elie geçirdi ve Save'ye kadar ilerledi. Bu sıralarda Sultan Arslanşah ile hacibi Pehlivan, İnanç Bey'e karşı yola çıkmışlardı. Fakat yapılan muharebeyi sultan kaybeti. Azerbaycan'da İnanç Bey ile Herezm askerinin mağlubiyete uğrattı. Herezmşah ili Sultan Arslanşah'ın bu yüzden araları açıldı. Bu sıralarda Nişapur emiri Müeyyed Ayaba , Herezmşah İl-Arslan'ın taarruzuna karşı Sultan Arslanşah'tan yardım istedi. Bunun üzerinesultan ile atabegi İldeniz, Herezmşah'a Horasan'a müdahalesi halinde harekete geçecekelerini bildirdiler. Buna rağmen Herezmşah İl-Arslan, Nişapur önüne kadar geldi. Buna karşılık İldeniz, Bistam'a kadar ilerlediyse de eNişapur emirinin Herezmşah ile barıştığını duyunca , meselenin üzerine daha fazla gitmeyerek geriye döndü¹.

Bir süre sonra Merâga emiri Aslanapa Halife ell-Müstencid'in teşvikiyle 1168 yılında ikinci kez Sultan Arslanşah'a isyan etti ve II. sultan Mehmed oğlunun adına hütbe okutmaya başladı. el-Müstencid, Selçuklu komutan ve hanedan mensuplarını sık sık isyana teşvik etmekte ve bundan siyasi mefaat sağlamaktaydı. Arslanşah'ın adının hutbeden çıkarılması üzerine Atabeg İldeniz, oğlu Pehlivan'ın komutasında bir oduyu Arslanapa'nın üzerine gönderdi².

1. M.H. Yinanç, agm. İA.I, s. 613; F. Sümer, agm, DİA, III, s. 405

2. İbnü'l-Esir , XI, 268; M. Bala , agm, VII, 963;

Pehlivan ile yaptığı muharebeyi kaybeden Arslanaba, Merâga kalesine çekildi. Pehlivan, bir süre Meraga'yı muhasara etti. Neticede, Arslanaba özür dileyip sultan Aslanşah'ın hakimiyetini kabul etti. Bu hadiseden kısa bir süre sonra Pehlivan'ın Rey naibi Ömer, merkezden gelen emirlere riayet etmediğinden bu vazifesinden alınarak hapsedildi. Onun Rey'den alındığını duyan İnanç Bey, eski vilayetini almak amacıyla muhtelif bölgilerden topladığı asker ile Rey'e giderek burayı ele geçirdi. Bu haber üzerine Azerbaycan'da bulunan Atabeg İldeniz, 1169 'da Irak-ı Acem'e gelerek, Rey şehri önlerinde İnanç Bey'i ağırlap etti. İnanç, kaçarak Taberek kalesine sığındı. İldeniz, ikide bir isyan eden bu emirin peşini bırakmayıp Taberek kalesini dört aya kuşattı. Bu arada kale içindeki İnanç bey'in öldürttü. Rey, yeniden İldeniz'in oğlu Pehlivan'a tevdi edildi¹.

7. Sultan Arslanşah ile Kirman Selçukluları arasındaki Münasebetler

565/1169-1170 yılında Kirmandaki Selçuklu hükümdarı Tuğrulşah ölünce oğulları Arslanşah, Turanşah, Behramşah ve Terkenşah arasında saltanan mücadelesi başladı. Bunlardan Behramşah, Atabeg Müeyyedüddin Reyhan'ın yardımı ile tahtı ele geçirdi. Tuğrulşah'ın en büyük oğlu ve veliahtı olan Arslanşah, kardeşinin hükümdarlığına razı olmadığı gibi ona karşı da kuyamadı ve Ciruft dan ayrılıp Bem'e gitti. Bem halkı Arslanşah'ı iyi karşıladı. Burada Aslanşah'ın kuvveti kısa zaman da çok arttı. Behramşah'tan memnun olmayan emirler, Arslanşah'ın etrafında toplanmaya başladılar. Bu dumdan endişelenen Behramşah, Horasan'a kaçtı. Onun ayrılmasından hemen sonra diğer kardeşi Turanşah, Berdesir'e geldi ve tahtı ele geçirdi. Bu son durumdan habersiz olan Arslanşah, Berdesir'e geldiğinde kardeşi Turanşah'ın tahtı ele geçirmiş olduğunu gördü. Yanında az sayıda asker olmasına rağmen , Turanşah'ın Salgürlülardan meydana gelen kalabalık ordusunu yendi. Turanşah yanındaki az bir kuvvetle Şiraz'a çekildi ve böylece Arslanşah, Kirman Selçuklu hükümdarı oldu(Haziran 1170) Ancak bu uzun sürmedi. Horasan'a kaçan kardeşi Behramşah, buranın hakimi Müeyyed Ayaba'dan yeni kuvvetler temin ederek Arslanşah'ın üzerine yürüdü. İki kardeş arasında Kumandin'de yapılan savaşı Behramşah kazandı. Aslanşah ise yanındaki bir kısım adamıyla kaçarak Irak Selçuklu sultanı ve adaşı olan Aslanşah'a sığındı (Şubat 1171)¹.

1. İbnü'l-Esîr, XI s. 269

2. E. Merçil, Kirman Selçukluları , Ankara 1987, s. 120

Sultan ve atabegi İldeniz, Arslanşah'ı iyi karşılayıp ona yardım etiler. Emîr Cemaleddin Muhammed b. Akkuş, Atabeg Şirgir ve Emîr İzzeddin Satmaz gibi emirler Arslanşah'ın hizmetine verildi. Kuvetli bir ordunun desteğinde Berdesir'e gelen Arslanşah, şehri altı ay kadar kuşattı. Berdesir de başgösterenkitlik, halkın ve askerinin dayanma gücünü azalttı. Nihayet Beramşah'ın emirlerden karakuş'un gayretleriyle iki taraf arasındabir antlaşma yapıldı. Buna göre; Berdesir, Sircan., Ciruft ve Habis gibi merkezler Arslanşah'a bırakılır, Bem ve mekranat ise Behramşah'a veriliyordu. Böylece Kirman Selçuklu hakimiyeti, iki ayrı meliklik haline geldi. Kirman bölgesinde daha geniş topraklara sahip olan Arslanşah, yardımını gördüğü Irak Selçuklu sultanı Arslanşah'a tabi olup onun adına ülkesinde hutbe okuttu¹.

Atabeg ildeniz zamanında kuvetli bir hale gelen Irak Selçukluları, Musul atabegliği, el-cezire, Diyarbikir, Ahlat ve Erzurum gibi ölgedeki atabeglik ve emirlikleri kendilerine tabi kılmışlardı. Esasında sultan olmasına rağmen Arslanşah'ın merasimlere katılmaktan, bir kısım toplantılara başkanlık yapmaktan fazla birşey yaptığı yoktu. Devletin bütün idari, mali ve askeri işleri üvey babası Atabeg İldeniz'in elindeydi. O, küçük oğlu Kkızıl Arslan'ı da ordu komutanlığına getirerek ona da bir istikbal hazırlanmaktaydı. Nitekim ölen Arslanaba'nın oğlu Feleküddin'in elinden Tebriz'i alan Pehlivan, burayı sefere katılmış olan kardeşi Kızıl Arsaln'a verdi².

Ayrıca İldeniz gittikçe gücü artan Huzisten'in Türkmen asıllı beyi üzerine oğlu Pehlivan'ı yollarak onu Maglûp ve esir etti . Muharebede bir okla yaralanmış olan bu Türkemen emiri, esaretinin ikinci gününde öldü.

1. M. H. Yinanç, *İA*. I, s.613; E. Merçil, *age*, s.120,121

2. E. Merçil, *age*, s.122; F. Sümer, Pehlivan, *İA*. IX, s.963

C. ARSLANŞAH'IN ÖLÜMÜ VE ŞAHSİYETİ

1. Sultan Arslanşah'ın ölümü

Atabeg İldeniz'in oğulları Pehyivan ve Kızıl Arslan, İran'da yeni bölgeler ele geçirmekle meşgul olurken, kendisi de Gürcülerin yeniden Ani şehrini aldığını duyunca Arran'a geldi. Burda giriştiği bir muharebeyi kaybedip Nahçıvan'a çekildi ve yeni kuvvetler toplamaya başladı(Temmuz 1175) . Ahlat emiri Sökmen kuvvetleriyle İldeniz'e katılırken, Sultan Arslanşah da Hacıp Pehlivan, ordu komutanı Kızıl Arslan ile diğer Irak ve Azerbaycan ümerasını yanına alarak Nahçıvan'a geldi. Fakat burada hastalandı. Sefere devam edemeyen Sultan Arslanşah, evvela kilye kalesine daha sonra da Duveyn'e çekildi¹.

Atabeg İldeniz ve oğulları, Gence Trkmenlerini de yanlarına aldıktan sonra Ahılkelek'e kadar ilerlediler. Gürcü kralı, bu kuvvetli Selçuklu ordusunun karşısına çıkma cesaretini gösteremedi. Bu yüzden de bu akınlar dışında önemli bir emydan muharebesini yapılamadı. Bu sıralarda hastalığı biraz geçen Sultan Arslanşah, Nahçıvan'a kadar gelmişti. Sefere katılan bütün komutanlar, Nahçıvan'a gelip sultanı ziyaret ettiler. sultan daha sonra Hemedan'a geçti. Buraya geldiği sırada Nahçıvan'da bulunan annesinin daha sonra da üvey babası İldeniz'in peşpeşe ölüm haberlerini aldı. Babasının öldüğünü duyan Pehlivan ise Nahçıvan'a gelip, buradaki babasının hazine ve ordusuna sahip çıkarak kendisini atabeg ilan etti(1175)².

---

1. M. N. Yinanç, agm, *İA*. I, s.614; F. Sümer, agm, *DİA*. III, s.406
2. F. Sümer, "Pehlivan", *İA*. s.964

Pehlivan'ın bu davranışı, yeni bir tahakküm devresinin başlayacağına işaret etti. Bu bakımandan bütün Irak-ı Acem ümerası birleşip sultan Arslanşah'ı onun üzerine bir sefere ikna ettiler. Sultan da bu maksatla Azerbaycan'a yürüdü. Ancak Zencan'dayken sultanın hastalığı arttı ve Hemadan'a dönmek zorunda kaldı. Sefere iştirak edemeyeceğini anlayan sultan, üvey kardeşi pehlivan'ı yanına çağırdı. Bu davete uyan pehlivan, sultanın huzununa gilence aralarındaki husumet kalktı. Sultan onu atabeg tayin edip, devlet işlerini ona bıraktı. Sultan Arslanşah'ın hastalığı gün geçtikçe artmaktaydı. Nitekim bu hastalıktan kurtulamayan sultan kırk üç yaşındayken öldü¹.

Onyediyıla yakın bir süre sultanlık yapan Arslanşah'ı bir rivayete göre Pehlivan zehirlemişti. Arslanşah, babası sultan Tuğrul'un kendisi için yaptırmış olduğu medresenin yanındaki türbeye tefnolundu. Hükümdarlığı esnasında, bütün devlet, işleri Atabeg ildeniz tarafından yürütülmüştü. Kendisi ildeniz'in tahakkümünden kurtulmak için bazı İteşebbüslere girşmek istediye de bunlar annesi tarafından önlendi².

---

1. Bundârî, s.267.

2. M. H. Yînanç, agm, İA. I, s.614.

IRAK SELÇUKLULARI SOY KÜTÜĞÜ

Selçuk Bey

Mikâil

Çağrı Bey

Alp-Arslan

Melik Şah

Muhammed Tapar (1105-1118)

Irak Selçukluları

a. MAHMUD
(1118-1132)

b. DAVUD
(1131-1132)

c. MELİKŞAH
(1152-1153)

f. MEHMED
(1153-1159)

c. TUĞRUL I
(1132-1134)

h. ARSLAN ŞAH
(1161-1175)

i. TUĞRUL II
(1175-1194)

d. MESUD
(1134-1152)

g. SÜLEYMAN ŞAH
(1159-1161)

SELÇUK ŞAH

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed b. Mahmud. Selçuk-nâme, Haz. E. Merçil, II cild, İstanbul, 1977.

Aksarâyî. Musâmeretü'l-Ahbâr ve Musâyeretü'l-Ahyâr, Nşr. O. Turan
Ankara 1944; Trk trc. M. N. Gençosmanoğlu, Selçukî Devletleri Tarihi Ankara 1943.

Alptekin, C. Dimaşk Atabeğliği (Tog-Teginler), İstanbul 1985.

Alptekin, C. "Irak Selçukluları", DGBİT. VII, İstanbul, 1988.

Alptekin, C. "Musul Atabeğliği", DGBİT, VII, İstanbul 1988.

Alptekin, C. "Selçuklu Paraları", SAD. III, Ankara 1971.

Alptekin, C. The Reign of Zangi (521-541/1127-1146), Erzurum 1978.

Alptekin, C. "Zengî", IA, XIII, 526-532.

Alyârî, H. Azerbeycan Atabeğleri, İldeniz Oğulları (1146-1225), İ.Ü. Ed.
Fak. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1966. Mrk.Ktp.
No.4096.

Bala, Mirza. "Hemedan", IA, VI/I, 420-425.

Bala, Mirza. "İldeniz", *İA*, V/II, 961-964.

Bala, Mirza. "Hûzistan", *İA*, V, 624.

Barthold, W. Köprülü, M. F. *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1984.

Barthold, W. *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, Trk trc, H. D. Yıldız,
TTK yay. Ankara, 1990.

Bilgin, O. "Cüveynî", *DİA*. VIII. s.140,141.

Brockelmann, C. *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Trk. trc. N.
Çağatay, TTK yay. Ankara 1992.

Bosworth, C. E. *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967; Trk. trc. E.
Merçil, M. İpşirli, *İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.

Bosworth, C. E. "Muhammed b. Mahmud", *EJ²*..III.s.406-407.

Bundârî, Feth b. Ali b. Muhammed. *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-
Usra*, Nşr. M. T. Houtsma, Recueil de Textes Relatifs a
L'Histoire des Seljoucides, II, Leiden 1889; Trk. trc. K.
Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul
1943.

"Buzaba", *İA*. II. 828-829.

"Buz-abeh", *EJ²*. I. s.560.

Cahen, C. "The historiography of the Seljuqid period", *HME*, London

1962, 59-78; Trk. trc. N. Kaymaz, "Selçuklu Devri Tarih

Yazıcılığı", *TAD*, VII/12-13, 193-221

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan-güşa*, Trk. trc. M. Öztürk,

Ankara 1988.

Dakukî, Hüseyin Ali. *Irak'ın Kuzeyinde Atabeğler Hâkimiyeti*,

(Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975.

Ebu'l-Ferec, Gregoryus İbnü'l-İbrî. *Abu'l-Farac Tarihi*, Trk. trc. Ö. R.

Doğrul , II cilt, Ankara 1987. TTK yay."

el-Azimî, Ebu Abdullah Muhammed. *Târihü-l-Azimî*, Nşr. ve trc. A.

Sevim, *Azimî Tarihi, Selçuklularla ilgili Bölümler (H.*

430-538/1138-1144), Ankara 1988.

el-Hüseynî, Sadrettin Ebu'l-Hasan. *Zubdetü't-Tevârih*, Nşr. M.İkbal,

Lahor 1933; Trk. trc. N. Lugal, *Ahbârü'd- Devleti's-*

Selçukiyye, Ankara 1943.

Günaltay, M. Ş. *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*,

Endülüs yay. İstanbul 1991.

Hinz, W. *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Trk. trc. Acar Sevim, MÜFEF.
İstanbul 1990.

Houtsma, M. Th. "Mahmud b. Muhammed", *İA*, VIII. s.170.

Houtsma, M. Th. "Muhammed b. Mahmud", *İA*, VIII. s.480.

Hrand, D. A. "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*
I(1949), s.95.

Huart, Cl. "Kazvîn", *İA*, V, s.527,528.

Huart, Cl. "Şiraz", *İA*, XI, s.562-563.

Hüseyinof, R. A. "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", *VII.TTK*, s.395-402.

İbnü'l-Adîm, Kemalettin. *Buğyetü't-Talep Fi Târihi Haleb*; Trk. trc. A.
Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Ankara 1982.

İbnü'l-Azrâk, Ahmed b. Yusuf. *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid*,
Artuklular Kısmını, Nşr. A. Savran, Erzurum 1987.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Târih*, Nşr. J. Tornberg, 12 Cild,
Beyrut, 1979; Trk. trc. A. Özaydın(X-XI.c.), İstanbul
1987.

Kafesoğlu, İ. *Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*,
Ankara 1984.

Kafesoğlu, İ. *Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kafesoğlu, İ. "Selçuklular", *İA*, X, 353-416.

Kafesoğlu, İ. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1989.

Kayhan, H. *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi(529-547 / 1134-1152)*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜTAE. İstanbul 1994.

Köprülü, M. F. "Harizmşahlar", *İA*, VII, s.264-274.

Köprülü, M. F. "Cüveynî", *İA*, V. s.349.

Köymen, M. A. *Alparslan ve Zamanı*, I, Ankara 1983.

Köymen, M. A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, Ankara 1989.

Köymen, M. A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984.

Köymen, M. A. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1982.

Köymen, M.A. "Sencer", *İA*, X,486-493.

Köymen, M. A. *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Köymen, M. A. "I.Tuğrul", *İA*, XII, s.14-19.

Köymen, M. A. "II. Tuğrul", İA, XII, s.19-25.

Kramers, J. H. "Tekrit", İA, XII, s.139-140

Merçil, E. Fars Atabegleri, Salgurlular, Ankara 1975.

Merçil, E. Kirman Selçukluları, Ankara 1989.

Merçil, E. "Zencan", İA, XIII. 522-525.

Merçil, E. "İldenizogulları (Azerbaycan Atabegi)", DGBİT, VIII, İstanbul
1990.

Minorsky, V. "Merâga", İA, VII. 731-738.

Öğün, G. Beğteginliler, Erbil'de bir Türk Beyliği (526-630/ 1132-1233),
(Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1988.

Özaydın, A. Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi,
Ankara 1990.

Özaydın, A. "Arrân", DİA, III,

Râvendî, Muhammed Ali. Rahatü's-Sudûr ve Âyetî's-Surûr, Nşr, M.
İkbal, II vols., London 1921; Trk. trc. A. Ateş, II Cild,
Ankara 1957.

Reşîde'd-Din Fazlallah, et-Tabib. Câmiü't-Tevârih, Selçuklularla İlgili
kısım Nşr. A. Ateş, II.Cild, Ankara 1960.

Savran, A. "İbn al-Azrak, Hayatı, Eserleri ve kaynakları", ATÜEFD, VIII, Ankara 1978.

Sevim, A. Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989.

Street, M. "Kale-i Sefid", İA, VI, 125-127.

Le Strange, G. The Lands of the Eastern Caliphate, London 1966.

Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul, 1980

Sümer, F. "Mesud", İA, VIII, s.135-141.

Sümer, F. "Arslanşah", DİA, III, s.403-406

Sümer, F. "Pehlivan", İA, VI, s.545-548.

Sümer, F. "Kızıl-Arslan", İA, VI, s.787-789.

Sümer, F. "Selçuklu Devrinde Türk Beyleri II, Harezmsah Atsız", TDAD, sa.44, İstanbul 1986,

Taneri, A. Türk Devlet Geleneği, MEB. yay. Ankara 1992.

Togan, A. Z. V. "İbnü'l-Esîr", İA, V/II, 851-852.

Togan, A. Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.

Turan O. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1980.

Turan O. Selçuklular ve İslamiyet, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1983.

Turan, O. Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, İstanbul 1993.

Unat, F. R. Hicri Tarihleri Miladi Tarihlere çevirme Klavuzu, Ankara 1988.

Urfalı Mateos. Urfalı Mateos Vekâynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162), Tkr. trc. H. D.Andreasyan, Ankara 1962.

Vardan, V. Türk Fütühatı Tarihi(889-1259), Trk. trc. H. D. Andreasyan, Tarih Seminerleri Dergisi. sa.II, İstanbul 1937.

Yinanç, M. H. "Arslanşah", İA, II, s.610-615.

Zettersteen, K.V. "Muktefi", İA, VIII, 576.

Zettersteen, K.V. "Müstersid", İA, VIII, 835.

Zettersteen, K.V. "Raşid Billah", İA, IX, 634-635.

